



---

# TEKST EN BEELD IN COTTON NERO A.X.: EEN SPONTAAN OF GEARRANGEERD HUWELIJK?

---

De illustraties bij vier Middelenegse gedichten en hun plaats in een uniek  
manuscript

Eline Gielen  
3729494  
Onderzoekswerkgroep II: Middeleeuwse Kunst  
Thema 'Tekst en Beeld'  
Scriptiebegeleiding: dr. Martine Meuwese  
Universiteit Utrecht  
Studiejaar 2013-2014

## Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
Hoofdstuk 1 – De gedichten.....	5
Hoofdstuk 2 – Het manuscript .....	8
• Het vakmanschap van de illustrator: de verbeelding van Cotton Nero A.x.....	8
• Tekst en beeld: de dateringen binnen Cotton Nero A.x.....	11
• Codicologie en Cotton Nero A.x.: de opbouw van het manuscript.....	14
Hoofdstuk 3 – Conclusie.....	18

Bronvermelding

Illustratieverantwoording

Bijlagen

## Inleiding

Het manuscript Cotton Nero A.x.<sup>1</sup> bestaat uit vier Middelenegse, allitererende gedichten, die zijn geschreven in de veertiende eeuw. Er is zeer weinig bekend over de vroegste geschiedenis van het manuscript. De eerste overgeleverde beschrijving van Cotton Nero A.x. stamt uit de vroege zeventiende eeuw. Het manuscript is dan in het bezit van Sir Robert Bruce Cotton (1571-1631), een vermaard verzamelaar van manuscripten en antiquiteiten. Het manuscript dankt zijn huidige naam aan de aan de British Library overgedragen bibliotheek van Sir Robert Cotton. Het bijzondere van Cotton Nero A.x. is dat de gedichten *Pearl*, *Cleanness*, *Patience* en *Sir Gawain and the Green Knight* (in het vervolg van dit paper *SGGK*) alleen in Cotton Nero A.x. zijn overgeleverd. Daar komt nog bij dat Cotton Nero A.x. het enige Middelenegse, seculiere manuscript is dat twaalf illustraties van paginagroot formaat bevat. Beide elementen maken dat Cotton Nero A.x. een uniek manuscript is.

Cotton Nero A.x. kwam voor het eerst onder academische aandacht na de publicatie van Sir Frederick Maddens editie van *SGGK* in 1838. Ook de drie overige gedichten werden in de negentiende eeuw bewerkt en gepubliceerd, maar ontvingen minder aandacht dan *SGGK*.<sup>2</sup> In 1923 werd Cotton Nero A.x. als facsimile uitgebracht door de Early English Text Society. Twee jaar later verscheen een invloedrijke editie van *SGGK* door J.J.R. Tolkien en E.V. Gordon. Vanaf 1950 begon er een stroom aan discussies in boeken en artikelen op gang te komen.<sup>3</sup> Deze discussies richtten zich bijna uitsluitend op de vier gedichten in Cotton Nero A.x. De twaalf illustraties in het manuscript en het manuscript als geheel kwamen daarbij slechts oppervlakkig aan bod. Pas in 1977 verscheen een artikel, geschreven door Jennifer Lee, dat zich geheel op de illustraties van Cotton Nero A.x. richt. Sindsdien zijn de afbeeldingen en de opbouw van het manuscript uitgebreider behandeld, al blijft de bijbehorende literatuurlijst aanzienlijk korter dan die over de gedichten.

De gedichten in Cotton Nero A.x. worden al vanaf de eerste academische aandacht gerekend tot de grootste dichterlijke meesterwerken van de Engelse literatuur.<sup>4</sup> Dit gold in de negentiende en vroege twintigste eeuw vooral voor *SGGK* en *Pearl*. *Cleanness* en *Patience* zijn wat later aan hun opmars naar waardering begonnen. Waar de teksten van Cotton Nero A.x. omschreven werden met

---

<sup>1</sup> De benaming van het manuscript kent verschillende versies, zoals Cotton Nero A x, Cotton Nero A.X. en Cotton Nero A.x Article 3. In dit paper wordt Cotton Nero A.x. aangehouden, in navolging van de benaming in het Cotton Nero A.x. Project <<http://gawain-ms.ca/>>. Bovendien bevat dit manuscript naast de vier Middelenegse allitererende gedichten ook Justus de Justis, *De Dignitate procerum antiquissimorum Britonicum* en *Brief van Justis naar Jan van Chadsworth* (John of Chadsworth). Beide teksten vallen onder 'deel 1'. 'Deel 2' bevat de vier Middelenegse gedichten. Deze teksten en afbeeldingen zijn apart gebonden. Tot slot volgen theologische uittreksels in 'deel 3'. In dit paper wordt alleen het tweede, apart gebonden deel van Cotton Nero A.x. behandeld.

<sup>2</sup> D. Brewer, 'Introduction', in: D. Brewer en J. Gibson (ed.), *A Companion to the Gawain-Poet*, Cambridge 1997, p. 2.

<sup>3</sup> Brewer 1997 (zie noot 2), p. 2.

<sup>4</sup> Brewer 1997 (zie noot 2), p. 1.

positieve superlatieven, werden de illustraties veelal negatief beoordeeld. De miniaturist werd de eerste helft van de twintigste eeuw vooral afgedaan als een 'prutser', die de afbeeldingen later aan de teksten heeft toegevoegd.<sup>5</sup> Lee brengt daar verandering in door te stellen dat degene die het lijnwerk heeft uitgevoerd een deskundige miniaturist was. Ze stelt daarbij dat de kleuren zijn aangebracht door een tweede persoon, die wel bestempeld kan worden als amateur. Twintig jaar later heeft Kathleen Scott het standpunt ingenomen dat de vervaardiger van de afbeeldingen een deskundige miniaturist was. Desondanks blijven er in de literatuur verschillende meningen bestaan over de deskundigheid van de illustrator en over de vraag of de afbeeldingen onderdeel uitmaakten van het oorspronkelijke ontwerpproces van het manuscript, of dat zij later als een 'nagedachte' zijn toegevoegd. Met 'nagedachte' wordt bedoeld dat de illustraties geen onderdeel uitmaakten van het oorspronkelijke ontwerpproces van het manuscript. Geen van de auteurs geeft daarbij een compleet overzicht van de teksten en afbeeldingen binnen de opbouw van het manuscript.<sup>6</sup> Dit paper heeft daarom het doel te onderzoeken of en waarom de illustraties van Cotton Nero A.x. een 'nagedachte' zijn.

Dit paper behandelt deze onderzoeksvraag in twee hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk geeft een korte samenvatting van de gedichten en introduceert beknopt de twaalf illustraties. In het tweede hoofdstuk, dat de kern van dit paper vormt, wordt allereerst de deskundigheid van de miniaturist onderzocht. Of de illustraties al dan niet een nagedachte genoemd kunnen worden, valt hier namelijk nauw mee samen. Als blijkt dat de illustrator een amateur was, dan wordt de mogelijkheid dat de afbeeldingen later zijn toegevoegd aannemelijker. Vervolgens worden de dateringen van de teksten en de illustraties onderzocht en vergeleken. Het is van belang vast te stellen of de afbeeldingen inderdaad later zijn vervaardigd dan de teksten, zoals door een aantal auteurs wordt beweerd. Het derde hoofdstuk analyseert de plaatsing van de illustraties binnen de opmaak van het manuscript. Aan de hand van codicologische bewijzen kan mogelijk vastgesteld worden of de illustraties van Cotton Nero A.x. onderdeel uitmaakten van het oorspronkelijke ontwerpproces.

---

<sup>5</sup> R. S. Loomis en L. H. Loomis, *Arthurian Legends in Medieval Art*, New York 1975<sup>2</sup> (1938), p. 138.

De term 'miniaturist' zal in onderstaande tekst worden afgewisseld met de termen 'illustrator' en 'vervaardiger' (van de illustraties). Evenzo wordt de term 'miniatuur' afgewisseld met 'illustratie' en 'afbeelding', omdat alle drie de termen correct verwijzen naar de geschilderde afbeeldingen.

<sup>6</sup> Veelal richten auteurs zich op de losse elementen. Bijvoorbeeld: J. A. Lee richt zich vooral op de stijl en de vervaardiger van de afbeeldingen (zie noot 13). S.M. Horrall bespreekt met name de datering van de afbeeldingen (zie noot 30). P.F. Reichardt richt zich op de opbouw van het manuscript en de gedachte die daar volgens hem aan vooraf ging (zie noten 50 en 52).

## Hoofdstuk 1 – De gedichten

### De fantasie van de dichter, de pen van de kopiist: *Pearl*, *Cleanness*, *Patience* en *SGGK*

Cotton Nero A.x. opent met het gedicht *Pearl*. In *Pearl* valt de verteller in slaap naast een stroom of beek, waarna zijn jong overleden dochtertje in een droom aan hem verschijnt. Hoewel zijn 'verloren parel' rond tweejarige leeftijd overleed, is zij in de droom een jonge vrouw. De verteller, die in *Pearl* ook wel 'de juwelier' wordt genoemd en die in moderne commentaren vaak 'de Dromer' heet, leert dat zijn dochter uitgekozen is als bruid van Christus en dat zij gezegend leeft in het Hemelse Jeruzalem. *Pearl* gaat over het accepteren van verlies en het besef dat het leven na de dood een mooie belofte is waar naartoe geleefd moet worden.<sup>7</sup>

*Cleanness* en *Patience* worden door hun opbouw en onderwerpen vaak in één adem genoemd. Beide gedichten beginnen met het benoemen van een christelijke deugd. *Cleanness* begint met de benoeming van de deugd zuiverheid. Het belang van deze deugd wordt benadrukt door maar liefst drie hoofdthema's waaruit blijkt dat het ontbreken van zuiverheid (in het hart) tot een slecht einde leidt. Het eerste thema bespreekt het verhaal van Noah (Genesis 6:5-9:29). Het tweede thema voert de toorn van God en de massale vernietiging uit 'Noah en de ark' verder door. Ditmaal zijn Abraham en Lot de leidende figuren in de ondergang van Sodom en Gomorra (Genesis 18:1-19:29). Ook het derde thema eindigt met de vernietiging van een zondig volk. Tijdens een groot feest van de zondige koning Belsassar verschijnt een hand die een tekst op de muur schrijft. Alleen de profeet Daniël kan de tekst, een waarschuwing van God, ontcijferen. Nog diezelfde nacht komt de profetie uit en nemen de Perzen Belsassars rijk over, waarbij de koning zelf wordt gedood. Het gedicht sluit af met de opmerking dat een zuiver hart belangrijk is, omdat alleen diegenen die fatsoenlijk zijn God zullen aanschouwen.<sup>8</sup>

*Patience* kent eenzelfde soort opbouw en begint met het benoemen van de christelijke deugd geduld. De inleiding wordt uitgelegd door een eigen versie van het Oudtestamentische boek Jona (Jona 1-4:11). Jona wordt door God opgedragen naar de zondige stad Nineve te gaan. Hij wordt echter bang van het vooruitzicht in Nineve te moeten prediken en vlucht overzee. Tijdens een heftige storm op zee wordt hij door de zeelieden overboord gegooid en opgeslokt door een walvis. Na drie dagen de tijd te hebben gehad om over zijn daden na te denken, toont Jona berouw en wordt hij alsnog naar Nineve gestuurd. Net als *Cleanness* sluit *Patience* af met een advies. In dit geval wordt erop aangedrongen dat het beter is om de vreugde en het lijden van het leven geduldig te ondergaan.<sup>9</sup>

---

<sup>7</sup> M. Andrew, R.W. Clifford Peterson (ed.) en C. Finch (vert.), *The Complete Works of the Pearl Poet*, Berkeley/Los Angeles/Oxford 1993, pp. 43-101.

<sup>8</sup> Andrew, Clifford Peterson en Finch 1993 (zie noot 7), pp. 104-181.

<sup>9</sup> Andrew, Clifford Peterson en Finch 1993 (zie noot 7), pp. 184-207.

Hoewel het christelijke geloof ook een rol speelt in het vierde gedicht, valt *Sir Gawain and the Green Knight*, anders dan de overige gedichten, in de categorie van de Arthurromans.<sup>10</sup> Het verhaal begint aan het hof van Camelot, waar de hovelingen vlak voor het avondmaal rond Nieuwjaarsdag worden opgeschrikt door een gigantische groene ridder, die op een groen paard de hal binnen komt rijden. De Green Knight daagt Arthur uit tot een spel, waarbij de koning de eerste zwaardslag mag uitdelen. De enige voorwaarde is dat de Green Knight een jaar later precies datgeen mag teruggeven, wat hij zal ontvangen. Voor Arthur akkoord kan gaan, biedt Gawain zich aan. Omdat het volgens de regels van het spel niet is toegestaan dat de Green Knight zich verdedigt, hakt Gawain zonder veel moeite diens hoofd af. Tot ieders schrik en verbazing pakt de Green Knight zijn hoofd op en gebiedt hij Gawain over precies een jaar naar de Groene Kapel te komen om zijn slag in ontvangst te nemen.

Zoals het een goede ridder betaamt, houdt Gawain zich aan zijn woord. Op zijn weg naar de Groene Kapel verblijft hij een aantal dagen in het kasteel van Sir Bertilak. Daar wordt hij door de kasteelheer overgehaald een spel van uitwisseling te spelen. Hetgeen Gawain gedurende een dag gewonnen heeft, wisselt hij uit met Sir Bertilak en vice versa. De eerste dag ontvangt Gawain een kus van Bertilaks dame. Deze kus geeft hij, de regels van het spel volgend, aan zijn gastheer. De tweede dag ontvangt hij twee kussen, die hij weer overdraagt. De derde dag krijgt Gawain, naast drie kussen, een groene gordel die hem tegen elk geweld zal beschermen. Bang dat hij door de Green Knight zal worden onthoofd houdt hij de gekregen gordel tijdens het uitwisselen van giften achter. Pas als Gawain bij de Groene Kapel oog in oog staat met de Ridder wordt duidelijk dat het spel waar hij zo bang voor was, zich al in Bertilaks kasteel heeft afgespeeld. Gawain wordt niet onthoofd, maar wordt wel eenmaal met het zwaard geslagen. Dit is zijn straf voor het achterhouden van de gordel. Gawain is zo beschaamd dat hij de groene gordel als een symbool voor zijn leugen blijft dragen.<sup>11</sup>

De vier gedichten in Cotton Nero A.x. worden vergezeld door twaalf illustraties. Vier van de afbeeldingen horen bij *Pearl*. Zo wordt de Dromer in de eerste illustratie slapend en met afgeleden kaproen naast de beek afgebeeld (afb. 1). De tweede illustratie toont hem staand en wakker in zijn droom, hoewel hij in de 'echte' wereld slaapt (afb. 2). In de derde afbeelding ziet de Dromer zijn 'parel', zijn overleden dochter, aan de overkant van de beek staan (afb. 3). De laatste illustratie laat het meisje in het Hemels Jeruzalem zien. De Hemelse Stad is echter onbereikbaar voor de Dromer (afb. 4). De illustraties vijf en zes illustreren *Cleanness* en hebben als onderwerp Noah en zijn familie in de ark en de verschijning van de geheimzinnige tekst op Belsassars feest (afb. 5 en 6). De afbeeldingen zeven

---

<sup>10</sup> Omdat *SGGK* een Middelenegelse tekst is, wordt Gawains Engelse naam aangehouden. In andere talen wordt Gawain onder andere Walewein (Nederlands), Gauvain (Frans), Gawein of Gawan (Duits) en Gwalchmei (Welsh) genoemd. Omdat de benaming 'Green Knight' in *SGGK* als eigenaam wordt gebruikt, is deze in de lopende tekst niet vertaald naar 'Groene Ridder' (tenzij anders gebruikt).

<sup>11</sup> Andrew, Clifford Peterson en Finch 1993 (zie noot 7), pp. 210-321.

en acht volgen op het gedicht *Patience*. In afbeelding zeven wordt Jona door de zeelieden overboord gegooid en opgeslokt door de walvis (afb. 7). Dat hij dit hachelijke avontuur heeft overleefd, wordt duidelijk uit afbeelding acht. Hier predikt Jona in Nineve, waar hij gehoord wordt door de burgers (afb. 8). *SGGK* wordt vooraf gegaan door een illustratie over de aankomst van de Green Knight. Gawain neemt de plaats van koning Arthur in, die samen met Guinevere en een andere hoveling aan een lange tafel zit (afb. 9).<sup>12</sup> Aan het slot van dit gedicht bevinden zich de laatste drie afbeeldingen. Nummer tien toont de slapende Gawain in bed, terwijl Bertilaks dame hem onder de kin kriebelt (afb. 10). De tweede ontmoeting met de Green Knight speelt zich af bij de Green Chapel, die wordt afgebeeld door een donker gat in de onderste rechterhoek (afb. 11). Tenslotte is Gawain in de laatste illustratie teruggekeerd naar het hof van koning Arthur. Vermoedelijk is hij hier op twee verschillende momenten weergegeven: net na terugkomst, als hij zijn wapenrusting nog aan heeft, en wat later in zijn dagelijkse kleding (afb. 12).<sup>13</sup>

Uit de beknopte bespreking van de illustraties kan worden geconcludeerd dat zij met de teksten in gedachten zijn gemaakt.

---

<sup>12</sup> Waarschijnlijk met Agravain, net als Gawain Arthurs neefje, omdat hij in de tekst naast Gawain aan tafel zit.

<sup>13</sup> J. A. Lee, 'The Illuminating Critic: the Illustrator of Cotton Nero A.x.', *Studies in Iconography* 3 (1977), p. 26.

## Hoofdstuk 2 – Het manuscript

### Het vakmanschap van de illustrator: de verbeelding van Cotton Nero A.x.

Hoewel wordt aangenomen dat de illustrator in hetzelfde gebied werkzaam was als de kopiïst, is zijn identiteit niet bekend.<sup>14</sup> Door de stilistische kenmerken en de kwaliteit van de afbeeldingen wordt de illustrator door een aantal auteurs beschreven als een amateur. Het 'contrast' tussen de vier hoogstaande gedichten en de illustraties heeft ervoor gezorgd dat de anonieme illustrator een aantal beledigingen aan zijn adres heeft mogen ontvangen. Roger Loomis spant de kroon met zijn opmerking dat de afbeeldingen door 'infantile daubs' gemaakt moeten zijn.<sup>15</sup> Dat de illustraties volgens hem stilistisch gezien afwijken van andere, meer verfijnde manuscripten uit deze periode, bewijst echter niet dat de illustrator een amateur was. Daar zijn drie redenen voor te benoemen.

Ten eerste zijn weinig seculiere en in de volkstaal geschreven Engelse manuscripten voorzien van decoratie en/of miniaturen. Uit een door Scott uitgevoerde studie blijkt dat één op negen verluchte Engelse manuscripten in de volkstaal is geschreven en seculiere teksten bevat.<sup>16</sup> Daarnaast is Cotton Nero A.x. het enige Middelenegse manuscript dat illustraties van paginagroot formaat bevat.<sup>17</sup> Hieruit kan worden geconcludeerd dat het decoreren of illustreren van seculiere Engelse manuscripten in de periode tussen 1375 en 1475 relatief bijzonder is. Dit, en het feit dat een geïllumineerd manuscript duur in aanschaf was, maakt het minder waarschijnlijk dat een opdrachtgever zijn professioneel gekopieerde teksten zou laten decoreren door een amateur.

Ten tweede is de stijl van de illustraties niet zo amateuristisch als onder meer Loomis laat overkomen. De omlijning in inkt is een veel voorkomend kenmerk van Engelse miniaturen. Jennifer Lee merkt op dat het lijnwerk behoorlijk gedetailleerd is uitgevoerd en dat dit het werk van een vakman moet zijn geweest.<sup>18</sup> De stijl van het lijnwerk is niet de enige in zijn soort. Een vergelijking met een miniatuur uit B.L. Sloane 2002 toont dit aan (afb. 13). De vergrootte hand met verlengde

---

<sup>14</sup> H.N. Duggan, 'Meter, Stanza, Vocabulary, Dialect', in: Brewer en Gibson 2007 (zie noot 2), pp. 240-242.

<sup>15</sup> Loomis en Loomis 1975 (zie noot 5), p. 138.

Daarnaast heeft o.a. ook A.I. Doyle de opmerking gemaakt dat "[...] *the execution of the book contrasts in several respects with the quality of its contents.*" A.I. Doyle, 'English Books In and Out of Court from Edward II to Henry VII', in: V.J. Scattergood en J.W. Sherborne (ed.), *English Court Culture in the Later Middle Ages*, Londen 1983, p. 166.

<sup>16</sup> K. L. Scott, 'Design, Decoration and Illustration', in: J. Griffiths en D. Pearsall (ed.), *Book Production and Publishing in Britain. 1375-1475*, Cambridge 1989, pp. 32-33. Voor deze studie heeft Scott 845 Engelse manuscripten uit de periode 1375-1475 in verschillende categorieën opgedeeld (o.a. wetenschappelijke/astronomische/medische teksten, teksten in het Latijn, historiën/kronieken en teksten in de volkstaal).

<sup>17</sup> K. L. Scott en J.J.G Alexander (ed.), *A Survey of Manuscripts Illuminated in the British Isles. Later Gothic Manuscripts 1390-1490. II: Catalogue and Indexes*, Knightsbridge 1996, cat. no. 12.

<sup>18</sup> Lee 1977 (zie noot 13), p. 19.



vinger op fol. 24v. lijkt sterk op de handen van koning Belsassar en Daniël (fol. 56v.) en die van Jona in Nineve (fol. 82v.).<sup>19</sup> Daarnaast is een vergelijkbare stijl ook terug te vinden in B.L Harley 3954 (afb. 14).

Lee maakt echter een onderscheid tussen de tekeningen in inkt en de gekleurde verf. Volgens haar kunnen deze elementen aan twee verschillende personen worden toegeschreven, waarbij zij de illustrator beschouwt als een vakman en de schilder als een amateur. Dit lijkt niet erg waarschijnlijk. Lee's eerste argument, het gebruik van saaie en 'modderige' kleuren, kan gemakkelijk worden weerlegd.<sup>20</sup> De heldere kleuren rood, groen, blauw, okergeel en paars zoals die alleen al in de illustraties van *SGGK* voorkomen zijn allesbehalve modderig. Het gebruik van groen op rood en okergeel op blauw (fol. 125r.), vier complementaire kleuren, maakt de compositie zeker niet saai.<sup>21</sup> Daarnaast kan worden opgemerkt dat de illustraties, net als de teksten, gedurende de eeuwen ongetwijfeld bloot hebben gestaan aan licht, lucht en de aanrakingen van lezers. Er kan niet worden verwacht dat de kleuren nu even puur en helder zijn als op de dag dat zij werden aangebracht.

Dat de pentekeningen op een slordige manier zijn ingekleurd, zoals Lee's vervolgens beargumenteert, kan ook in twijfel worden getrokken.<sup>22</sup> Zij doet voorkomen alsof de schilder de verf met brede, onbehouwen streken op het perkament heeft gesmeerd. De kleurnuances in het blauwe gordijn en Gawains groene deken op fol. 125r. spreken die stelling echter tegen. Met lichtere en donkere tinten heeft de schilder gepoogd verschillen in diepte aan te brengen (afb. 15). Ook de bomen in de tuin van de Dromer (fols. 037r./v., 038r./v.) zijn in meerdere groentinten uitgevoerd (afb. 16). Als de schilder de amateur was die Lee omschrijft, had hij deze natuurlijke details waarschijnlijk niet uitgevoerd. Voor een aparte schilder zijn op grond van Lee's argumenten dan ook geen bewijzen te vinden.<sup>23</sup> Het is daarom aannemelijk dat de illustrator en schilder één en dezelfde persoon zijn.

Ten derde blijkt dat de miniaturist op de hoogte was van een aantal iconografische conventies, zoals de toepassing van handgebaren om emoties of handelingen uit te drukken. Zo zijn de opgeheven handen van de dochter van de Dromer (fol. 38r.) een teken van afwijzing of van afstand houden.<sup>24</sup> In de tekst reageert zij inderdaad afhoudend als de Dromer haar bepaalde dingen vraagt of een aantal, in

---

<sup>19</sup> Scott suggereert dat deze miniatuur door dezelfde illustrator als die van Cotton Nero A.x. is gemaakt. Scott en Alexander 1996 (zie noot 17), cat. no. 12.

<sup>20</sup> Lee 1977 (zie noot 13), p. 19.

<sup>21</sup> Al blijft 'saai' uiteraard een relatief begrip.

<sup>22</sup> Lee 1977 (zie noot 13), p. 19.

<sup>23</sup> Wat wel kan worden gesuggereerd, is dat sommige delen van de illustraties in een later stadium en door een andere hand zijn 'geretoucheerd'. Zo is de jurk van Bertilaks dame in wezen hetzelfde als de jurk van de dochter van de Dromer. Beiden zijn uitgevoerd in wit, maar aan de eerstgenoemde jurk zijn blauwe en rode stippen toegevoegd. Deze stippen lijken vrij willekeurig te zijn aangebracht, waarbij ze bijvoorbeeld ook in de bonten rand van de mouw zijn beland. Omdat de rest van de pagina zeer nauwkeurig (in ieder geval binnen de contouren in inkt) is beschilderd, lijkt dit een afwijkend element. Deze observatie levert echter niet genoeg bewijs op om zonder twijfel te kunnen stellen dat de illustraties in een later stadium zijn bewerkt.

<sup>24</sup> F. Garnier, *Le Langage de L'Image au Moyen Age. I: Signification et Symbolique*, Parijs 1982, p. 175.

haar ogen foute, conclusies trekt. De horizontaal uitgestoken wijsvingers van Jona in Nineve (fol. 82v.) geven een gebaar van onderwijs weer.<sup>25</sup> Ook Daniëls uitgestoken vingers zouden op deze wijze getypeerd kunnen worden, aangezien hij de geheimzinnige tekst aan koning Belsassar uitlegt (fol. 56v.). Belsassars koningin legt haar hand op haar borst in een gebaar van eerlijkheid of waarachtigheid, wat strookt met de omschrijving van haar woorden in de tekst.<sup>26</sup> De opgeheven hand van Gawain (fol. 90v.), een gebaar dat onder andere het zweren van een eed uitdrukt, kan tevens worden herleid naar de tekst.<sup>27</sup> In regel 403 antwoordt Gawain de Green Knight: "*And þat I swere þe for soþe and by my seker trawep*".<sup>28</sup> Uit deze voorbeelden blijkt dat de illustrator de gangbare symboliek van handgebaren kende en ze gebruikte om van zijn illustraties een verhalende cyclus te maken.

Naast handgebaren zijn ook enkele iconografische thema's gebruikt. Voor de afbeeldingen bij *Pearl* en *SGGK* kon de illustrator geen aanspraak maken op kant-en-klare cycli, omdat dit twee originele Middelenlengse gedichten zijn waarvan voor zover bekend geen andere geïllustreerde versies circuleerden.<sup>29</sup> Wel had hij de mogelijkheid scènes met een ander onderwerp, maar met eenzelfde soort compositie te raadplegen. Zo doet de weergave van Gawain in bed denken aan scènes waarop de dood van de Maagd Maria is afgebeeld (afb. 17 en 18). De compositie van het bed en de figuur onder de dekens kunnen van een dergelijke afbeelding zijn overgenomen. De slapende Nebuchadnezzar in B.L. Harley 3869 komt sterk overeen met Gawain in bed (afb. 19).<sup>30</sup> Wellicht delen beide afbeeldingen een bron, zoals een veelvoorkomende (christelijke) scène of een afbeelding uit een modelboek.<sup>31</sup> Dat de miniaturist de christelijke iconografie kende en toepaste, blijkt onder meer uit fol. 82r., waarop Jona van boord wordt gegooid. Deze compositie volgt de lange westerse iconografische traditie die met dit thema gepaard gaat (afb. 20 en 21).

Wat regelmatig als argument tegen de deskundigheid van de illustrator wordt aangevoerd, is dat een aantal details van de afbeeldingen de teksten niet correct navolgt. De groenheid van de Green Knight is daarbij het grootste struikelblok. In *SGGK* staat duidelijk beschreven dat de ridder compleet groen is. Op de bijgaande illustraties is hij dat niet: zijn huid heeft een normale kleur en zijn haren zijn blond. Ook bepaalde kostuums, zoals de jurk van Bertilaks dame, wijken af van de omschrijvingen in

---

<sup>25</sup> Garnier 1982 (zie noot 24), p. 170; R. J. Blanch en J.N. Wasserman, *From Pearl to Gawain. Forme to Fynishment*, Gainesville 1995, p. 101.

<sup>26</sup> Garnier 1982 (zie noot 24), p. 184-185; Andrew, Clifford Peterson en Finch 1993 (zie noot 7), p. 170: "[...]wordes of worchyp wyth a wys speche" (1592).

<sup>27</sup> J.A. Burrow, *Gestures and Looks in Medieval Narrative*, Cambridge 2004<sup>2</sup> (2002), p. 13.

<sup>28</sup> Clifford Peterson en Finch 1993 (zie noot 7), p. 226.

<sup>29</sup> Scott merkt op dat de suggestie dat de illustraties kopieën zijn van een luxer handschrift onwaarschijnlijk is, omdat Cotton Nero A.x. al erg zeldzaam is: "[...]such a volume would be an even more extraordinary occurrence than the present one." Scott en Alexander 1996 (zie noot 17), cat. no. 12.

<sup>30</sup> S.M. Horrall, 'Notes on British Library, MS Cotton Nero A.x.', *Manuscripta* 30 (1986) nr. 3, p. 195.

<sup>31</sup> Horrall 1986 (zie noot 30), p. 195. Zie noot 16 in Horralls artikel voor de suggestie van het modelboek.

de teksten. De aanname dat een miniaturist alle teksten die hij van decoratie voorzag gelezen had, is echter niet erg plausibel en in het geval van Cotton Nero A.x. dan ook niet waarschijnlijk. Het is bekend dat een miniaturist meestal aanwijzingen kreeg voor het onderwerp of de compositie van de te maken afbeeldingen of miniaturen.<sup>32</sup> Het is zeer goed mogelijk dat dit het geval was bij de illustrator van Cotton Nero A.x.<sup>33</sup> De aanwijzingen zullen zich vooral gericht hebben op de belangrijkste aspecten van een afbeelding, zoals het onderwerp, de compositie en de figuren. Sommige details zullen daarbij wellicht niet zijn benoemd. Het is daarnaast mogelijk dat de illustrator een significant detail zoals de kleur van de Green Knight verkeerd heeft begrepen. De gehele groenheid van een persoon komt buiten *SGGK* zeer zelden voor.<sup>34</sup> Bij een aanwijzing in de trant van 'een geheel groene ridder op een groen paard' zal de illustrator daarom hoogstwaarschijnlijk niet aan een man met een groen gelaat en groen haar gedacht hebben, maar aan een man die 'geheel groen' gekleed gaat. Deze afwijking van het gedicht maakt hem echter nog geen amateur, zeker niet omdat de illustraties verder duidelijk herkenbare scènes uit de vier teksten weergeven.

Uit bovenstaande tekst blijkt dat de illustrator van Cotton Nero A.x. een professionele miniaturist was. Dat de illustraties door een deskundige hand zijn vervaardigd, wil echter nog niet zeggen dat deze niet later toegevoegd kunnen zijn. Om hierover een uitspraak te kunnen doen is een onderzoek naar de datering van zowel de teksten als de illustraties noodzakelijk.

### **Tekst en beeld: de dateringen binnen Cotton Nero A.x.**

De vroegste geschiedenis van Cotton Nero A.x. is niet bekend. Dit maakt het lastig de teksten en illustraties te dateren. Omdat de gedichten en hun illustraties over het algemeen door verschillende disciplines, onder andere letterenstudies en kunstgeschiedenis, onderzocht worden, zijn beide elementen naar aanleiding van verschillende criteria gedateerd.

De gedichten die tegenwoordig Cotton Nero A.x. vormen, zijn geschreven door een anonieme dichter. De gedichten in Cotton Nero A.x. zijn niet de originele versies, wat geconcludeerd kan worden uit de hoeveelheid schrijffouten in de teksten. Naar schatting zijn bij het overschrijven van de teksten meer dan vierhonderd kleine fouten gemaakt. Daarnaast mist regel 472 in *Pearl* en is het niet duidelijk of de regels 510-515 in *Patience* thuishoren.<sup>35</sup> Hoe meer fouten een tekst bevat, hoe verder deze van de originele versie afstaat.<sup>36</sup> Wanneer de originele versies van de gedichten precies zijn

---

<sup>32</sup> R. Clemens en T. Graham, *Introduction to Manuscript Studies*, Ithaca/Londen 2007, p. 22.

<sup>33</sup> Als hij dit wel had gedaan, had hij bepaalde details (zoals de gehele groenheid van de Green Knight) toegevoegd.

<sup>34</sup> D. Brewer, 'The Colour Green', in: Brewer en Gibson 1997 (zie noot 2), p. 182.

<sup>35</sup> A.S.G. Edwards, 'The Manuscript: British Library MS Cotton Nero A.x', in: Brewer en Gibson 1997 (zie noot 2), p. 199.

<sup>36</sup> P.F. Dembowski, 'The "French" Tradition of Textual Philology and its Relevance to the Editing of Medieval Texts', *Modern Philology* 90 (1993) nr. 4, p. 514.

geschreven is vrijwel niet te achterhalen, omdat van *Pearl*, *Cleanness*, *Patience* en *SGGK* slechts één kopie is overgebleven. De kopiïst van de overgeleverde gedichten kan daarom niet gelijkgesteld worden aan de dichter, waardoor het identificeren van deze dichter aan de hand van 'aanwijzingen' in Cotton Nero A.x. onbegonnen werk is.<sup>37</sup> Wel kan aan de hand van het taalgebruik en van aanwijzingen in de teksten bepaald worden in welke periode en regio de dichter en de kopiïst actief waren.

Gebaseerd op het dialect waarin de vier gedichten geschreven zijn, zijn de originele werken gelokaliseerd in de North-East Midlands.<sup>38</sup> Nog specifiekere wordt het oosten van Cheshire als locatie aangehouden. Dit is onder andere bepaald door de beschrijving en de benoeming van het lokale landschap binnen *SGGK*.<sup>39</sup> De datering van de originele teksten berust op beschrijvingen binnen de gedichten. Zo komt de omschreven architectuur van Bertilaks kasteel overeen met kenmerken van bestaande Engelse kastelen uit de periode tussen 1360 en 1400.<sup>40</sup> Omdat de teksten in Cotton Nero A.x. om paleografische redenen in het laatste kwart van de veertiende eeuw worden geplaatst, moeten de originele teksten na 1360, maar minstens een aantal jaar voor 1400 zijn geschreven.<sup>41</sup>

De datering van de illustraties in Cotton Nero A.x. berust vanwege de anonimiteit van de illustrator voor het grootste deel op kenmerken van de afbeeldingen zelf, zoals de stijl van de kostuums en de haardracht. Hierbij geeft de identificering van de houppelende, het kledingstuk dat onder andere door de dochter van de Dromer, Belsassars koningin, Guinevere en Bertilaks dame gedragen wordt, de doorslag. Volgens Sarah Horrall komt de hoog omgorde houppelende in de vroege vijftiende eeuw voor. Deze stijl verschijnt rond 1400 voor het eerst aan het Franse hof. Omdat Horrall ervan uitgaat dat deze stijl in Engeland, zeker in de regionale gebieden, later opkwam, dateert zij de illustraties rond 1410.<sup>42</sup> De gewaden van de dochter van de Dromer, Belsassars koningin, Guinevere en Bertilaks dame worden echter in de taille bij elkaar gehouden door een band of gordel. Deze taillering verschilt duidelijk van het type dat Horrall in de illustraties meent te herkennen. Zij doelt op een gordel vlak onder de buste (afb. 22 en 23). Vooral bij de afbeeldingen van de dochter van de

---

<sup>37</sup> Hoewel dit vooral in de jaren 1970 toch werd geprobeerd. Zie bijvoorbeeld de (in dit paper niet behandelde) artikelen: Barbara Nolan en David Farley-Hills, 'The Authorship of Pearl: Two Notes', *The Review of English Studies* 22 (1971) nr. 87, pp. 295-302; C.J. Peterson, 'Pearl and St. Erkenwald: Some Evidence for Authorship', *R.E.S.* xxv (1974), pp. 49-53; William Vantuono, 'A name in the MS Cotton Nero A.X. Article 3', *Mediaeval studies* 37 (1975), pp. 537-542.

<sup>38</sup> Hoewel er vanuit wordt gegaan dat de teksten in Cotton Nero A.x. in dezelfde regio gekopieerd zijn, wordt er ook weleens een onderscheid gemaakt tussen het dialect van de dichter en het dialect van de kopiïst. Zie bijvoorbeeld: Duggan 1997 (zie noot 14), pp. 240-242.

<sup>39</sup> M. J. Bennett, 'The Historical Background', in: Brewer en Gibson 1997 (zie noot 2), p. 71.

<sup>40</sup> M. Thompson, 'Castles', in: Brewer en Gibson 1997 (zie noot 2), p. 121.

<sup>41</sup> A.I. Doyle, 'The Manuscripts', in: D. Lawton (ed.), *Middle English Alliterative Poetry and Its Literary Background*, Cambridge 1982, p. 92. Het schrifttype in Cotton Nero A.x. is een vorm van Bastard Anglicana. Gezien de hoeveelheid schrijffouten in de teksten van Cotton Nero A.x. wordt aangenomen dat deze teksten niet de eerste kopieën van de originelen zijn: Edwards 1997 (zie noot 35), p. 199.

<sup>42</sup> Horrall 1986 (zie noot 30), pp. 193-194. Horrall heeft A.I. Doyle's opmerking over de stijl van kostuums en haardracht verder uitgewerkt: Doyle 1982 (zie noot 41), p. 92.

Dromer en Bertilaks dame zijn de gordels zonder twijfel lager geplaatst. De vroegte versies van de houppelande, die al rond 1360 in Frankrijk verschenen, werden gedragen met een gordel in de taille.<sup>43</sup> In Engeland wordt de vroege vorm van de houppelande al in 1380 door mannen gedragen.<sup>44</sup> De vrouwelijke versie verschijnt in de laatste jaren van de veertiende eeuw.<sup>45</sup> In het begin van de vijftiende eeuw neemt de populariteit van het kledingstuk toe, maar veranderen de vorm van de mouwen, de plaatsing van de gordel en de uitsnijding van de hals.<sup>46</sup>

Dit betekent dat de vroegst mogelijke datering van de illustraties teruggebracht kan worden tot rond 1400. Deze vroegere datering wordt onder andere ondersteund door de vorm van de mouwen.<sup>47</sup> In de vijftiende eeuw nemen de lengte en breedte van mouwen zo toe, dat ze op een gegeven moment tot op de grond reiken (afb. 24). De mouwen in Cotton Nero A.x. zijn kort vergeleken met de mouwlengtes van de vroege vijftiende eeuw. Een vergelijking met een laat veertiende-eeuws manuscript (MS Royal 20 B. VI.) toont aan dat de mouwlengten in Cotton Nero A.x. in deze periode voorkwamen (afb. 25). De ballonmouwen<sup>48</sup> van de Dromer, Belsassars koningin, Gawain en van de Green Knight komen daarnaast terug op een Engelse koperen grafplaat uit circa 1403 (afb. 26). De plaatsing van Gawains wapenrusting in de laatste jaren van veertiende-eeuw draagt bovendien nog bij aan een eerdere datering van de illustraties dan Horrall aanhoudt.<sup>49</sup> Hierbij moet wel worden opgemerkt dat het om de vroegst *mogelijke* datering gaat. Het is moeilijk te achterhalen hoe snel de mode zich naar regio's buiten de hoofdstad verspreidde, hoe lang bepaalde stijlen gedragen werden en of verschillende stijlen naast elkaar bestonden. Hoewel de mogelijkheid bestaat dat de illustraties rond 1400 zijn vervaardigd, is het daarom waarschijnlijker dat dit later gebeurde.

Zelfs als de laatst mogelijke datering van de teksten van Cotton Nero A.x. wordt aangehouden, zijn de illustraties daar enige tijd na vervaardigd. Om vast te kunnen stellen of de illustraties een 'nagedachte' genoemd kunnen worden, is het belangrijk de opbouw van het manuscript te analyseren.

---

<sup>43</sup> M. Scott, *Medieval Dress and Fashion*, Londen 2007, p. 204.

<sup>44</sup> C. Willett en P. Cunnington, *A Picture History of English Costume*, Londen 1960, p. 15.

<sup>45</sup> M.G. Houston, *Medieval Costume in England and France. The 13<sup>th</sup>, 14<sup>th</sup> and 15<sup>th</sup> Centuries*, Londen 1965<sup>3</sup> (1939), p. 119.

<sup>46</sup> Houston 1965 (zie noot 45), p. 164.

<sup>47</sup> Daarnaast wordt dit bijvoorbeeld ook ondersteund door de haarstijlen, zoals die bij de dames in het manuscript voorkomen. De dochter van de Dromer, de vrouwen in de ark van Noach en Guinevere dragen hun haren in cilindervormige vlechten naast het hoofd. Dit worden 'crespines' genoemd. Deze vorm van haardracht kwam voor in de late veertiende eeuw. Bertilaks dame draagt een net met juwelen over haar haren, of een tulband-achtige hoofdbedekking die in Engeland tussen 1360 en 1400 voorkwam. Zie ook: G. de Courtais, *Woman's Headdress and Hairstyles in England from AD 600 to the present day*, Londen 1973, pp. 22-23. De gevorkte baard en het kapsel van de mannen lijken na 1400 minder voor te komen, aangezien de nieuwste mode van de 15e eeuw een gladgeschoren gezicht en een pagekapsel is. Zie ook: M. Conrads en G. Klinkhamer, *Elseviers Kostuumgids. Westerse kledingstijlen van de vroege middeleeuwen tot heden*, Amsterdam/Brussel 1985<sup>3</sup> (1981), pp. 22-29.

<sup>48</sup> Engelse term: 'bagpipe' sleeves, of 'pokys'.

<sup>49</sup> M. Lacy, 'Armour I', in: Brewer en Gibson 1997 (zie noot 2), pp. 165-173.

Dat de illustraties later zijn vervaardigd dan de teksten, hoeft immers niet te betekenen dat ze niet in het ontwerpproces zijn opgenomen.

### **Codicologie en Cotton Nero A.x.: de opbouw van het manuscript**

De afbeeldingen van *Pearl*, *Cleanness* en *Patience* bevinden zich voor de teksten die ze illustreren. Van *SGGK* bevindt één afbeelding zich voor de tekst. De overige drie afbeeldingen zijn achter de tekst geplaatst. Behalve de eerste afbeelding van *Patience* (fol. 82r.) vullen alle afbeeldingen een hele pagina (bijlage 2).

Paul Reichardt beargumenteert op basis van de opmaak van Cotton Nero A.x. dat de twaalf illustraties wel degelijk onderdeel uitmaakten van het ontwerpproces.<sup>50</sup> Zijn belangrijkste argument gaat uit van het belang van het getal twaalf. Dat *Pearl* onder andere is gevormd aan de hand van dit symbolische getal, blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de stanza's uit 12 regels zijn opgebouwd, dat het gehele gedicht 1212 regels lang is en dat het getal verder nog een aantal keer in de tekst wordt genoemd. Zo heeft het Hemels Jeruzalem twaalf poorten en twaalf fundatiestenen en tellen de zijden van het centrale plein twaalf *furlongs*.<sup>51</sup> De getallensymboliek in *Pearl* is dan ook algemeen erkend. Reichardt beargumenteert echter dat het getal twaalf niet alleen van belang is binnen deze tekst, maar ook binnen het manuscript als geheel. Zo telt het manuscript zeven katernen met elk twaalf folia.<sup>52</sup> Reichardt beredeneert dat het belang van dit getal bij het plannen van de opmaak in gedachten is gehouden en dat dit heeft geresulteerd in het aantal van twaalf illustraties. Voor Reichardt zijn deze aantallen reden genoeg om te denken dat "*the Pearl manuscript's design assumes an architectonic dimension which resembles the depiction of the Heavenly Jerusalem in Pearl.*"

Dat het getal twaalf niet alleen in de teksten, maar ook in het manuscript zelf een belangrijke rol speelt, is goed mogelijk. Getsymboliek was immers sterk aanwezig in de middeleeuwse christelijke wereld. Getallen zoals drie, vier en zeven kennen een symbolische betekenis, veelal uitgelegd aan de hand van de Bijbel.<sup>53</sup> Het getal twaalf is er één van compleetheit en perfectie en wordt onder andere in verband gebracht met de twaalf stammen van Israël en de twaalf discipelen van

---

<sup>50</sup> P.F. Reichardt, "'Several Illustrations, Coarsely Executed': The Illustrations of the *Pearl* Manuscript', *Studies in Iconography* 18 (1997), pp. 139-140.

<sup>51</sup> Furlong: Angelsaksische lengtemaat die gelijkstaat aan 201,19 meter. P. Martin, 'Allegory and Symbolism', in: Brewer en Gibson 1997 (zie noot 2), p. 319.

Regels 1035, 993 en 1030 in *Pearl*. Daarnaast komt het getal twaalf ook terug in *SGGK*: 128, 298, 383 en 2243.

<sup>52</sup> P. F. Reichardt, "'Counted ... bi a clene noumbre": The Design of the *Pearl* manuscript', *Manuscripta* 38 (1994) nr. 2, p. 124.

<sup>53</sup> V. F. Hopper, *Medieval Number Symbolism. Its Sources, Meaning and Influence on Thought and Expression*, Mineola 2011 (aantal drukken onbekend: eerste druk in 1938), p. 89. Getsymboliek kwam al veel eerder voor, bijvoorbeeld in de cultuur van de Oude Egyptenaren. Eerdere (niet altijd christelijke) bronnen waren dan ook van invloed op de middeleeuwse kennis van en ideeën over getallen (bijvoorbeeld astrologie, maar ook de geschriften van de kerkvader Augustinus).

Jezus.<sup>54</sup> Waar Reichardt echter aan voorbij gaat is de mogelijkheid dat de twaalf illustraties achteraf zijn toegevoegd met het idee dit belang te benadrukken. Wanneer namelijk de opmaak van de teksten wordt vergeleken met die van de bijbehorende illustraties, lijkt Reichardts standpunt dat het manuscript een zorgvuldig gepland werk is op een wankel fundatie te zijn gebouwd. Hier zijn een aantal codicologische bewijzen voor.

De teksten van Cotton Nero A.x. zijn zo ingedeeld, dat elk nieuw gedicht op de recto-zijde van een folium begint. Daarbij is steeds minstens één pagina onbeschreven gelaten, wellicht om een duidelijke scheiding tussen de vier gedichten aan te geven.<sup>55</sup> De gedichten eindigen op wisselende folia-zijdes. Zo eindigt de tekst van *Pearl* op een verso-zijde, waardoor zowel de volgende recto- als verso-zijde onbeschreven zijn gelaten om de tekst van *Cleanness*, met inachtneming van de scheiding door een of meerdere lege pagina's, op een recto-zijde te laten beginnen. Anders dan *Pearl* eindigt *Cleanness* op een recto-zijde, waardoor alleen de opvolgende verso-zijde onbeschreven kon blijven om de tekst van *Patience* op een recto te laten beginnen. Over dit patroon is duidelijk goed nagedacht, wat suggereert dat het kopiëren en plaatsen van de teksten inderdaad aan de hand van een vooraf bedachte opmaak is gebeurd.

Een dergelijke vaste opmaak lijkt echter niet geheel van toepassing op de illustraties. Zoals blijkt uit de opmaak van de teksten hangt het aantal lege pagina's tussen twee gedichten af van de foliumzijde waarop de eerste van beide teksten eindigt. Het aantal niet-beschreven folia-zijden is daardoor niet consistent. Dit gegeven maakt het minder waarschijnlijk dat de pagina's bewust zijn opengelaten om er later illustraties op te kunnen plaatsen. Daarnaast blijkt vooral uit fol. 82r., waarop Jona overboord wordt gegooid, dat de illustraties op een beperkt aantal plaatsen konden worden geplaatst. In tegenstelling tot de overige afbeeldingen is deze illustratie namelijk niet van paginagroot formaat. Omdat *Cleanness* halverwege de pagina eindigt, kon naderhand onder de tekst een kleinere afbeelding worden toegevoegd. De overige gedichten eindigen echter wel onderaan de pagina, wat het niet mogelijk maakte meerdere afbeeldingen van dit formaat toe te voegen. Als de illustraties onderdeel uitmaakten van een zorgvuldig uitgewerkt ontwerpplan, zoals Reichardt beweert, dan waren er in de teksten meerdere ruimtes opengelaten zodat een cyclus van afbeeldingen van gelijke grootte kon worden gevormd. Omdat dit niet is gebeurd, kan gesteld worden dat pas tijdens of, waarschijnlijker, na het kopiëren van de teksten is besloten illustraties in het manuscript op te nemen. Een vergelijking met een aantal folia van het manuscript Bodley 264 ondersteunt deze stelling. De folia 209r. tot 215v. bevatten het zogenaamde *Alexander fragment B*, dat rond 1400 in Middelengelse

---

<sup>54</sup> Hopper 2011 (zie noot 53), p. 86.

<sup>55</sup> Edwards 1997 (zie noot 35), p. 213. Op deze onbeschreven vellen zijn de afbeeldingen geplaatst. 'Lege' pagina's kunnen ze derhalve niet worden genoemd.

versregels is geschreven.<sup>56</sup> Wat betreft de datering en de inhoud, een seculiere en in de volkstaal geschreven tekst, is dit fragment van Bodley 264 te vergelijken met Cotton Nero A.x.. De opmaak van de tekst en de illustraties verschilt echter behoorlijk. In tegenstelling tot de illustraties van Cotton Nero A.x. zijn de miniaturen op fols. 209r. tot 215v. van Bodley 264 duidelijk opgenomen in het ontwerpproces (afb. 27). Miniaturen werden doorgaans na het kopiëren van een tekst toegevoegd, wat betekent dat de kopiist tijdens het schrijven ruimtes voor de nog te plaatsen afbeeldingen heeft opengelaten. Dit is niet gebeurd in Cotton Nero A.x., waarin de teksten doorlopen en er expliciet geen ruimtes zijn opengelaten voor afbeeldingen.

Eén van de belangrijkste pijlers van Reichardts betoog is het belang van het getal twaalf binnen de opbouw van de katernen (bijlage 3). Daarbij behandelt hij het eerste en het laatste katern, bestaande uit twee en vier folia, zeer beperkt. Reichardt doet deze katernen af als een 'proloog' en een 'coda' en ziet ze derhalve niet als een bedreiging voor zijn theorie.<sup>57</sup> Het is echter opvallend dat juist het eerste en laatste katern uit een geheel ander aantal folia is opgebouwd dan de overige katernen. De opbouw van het laatste katern kan worden verklaard door de uitloop van de tekst, wellicht door een verkeerde berekening, tot buiten de zeven katernen die de kern van het manuscript vormen.<sup>58</sup> Dit geldt niet voor het eerste katern, dat alleen afbeeldingen bevat. Het idee dat deze illustraties fungeren als een proloog is niet gegrond, omdat de afbeeldingen het gedicht van begin tot eind illustreren. Daarmee gaan zij voorbij aan een louter inleidende functie. Aangezien de afbeeldingen van *Pearl* geen inleidende functie hebben, moet er een andere reden zijn geweest om ze op een apart bifolium te plaatsen. Met de tijd tussen de datering van tekst en beeld in gedachten, is het zeer waarschijnlijk dat het bifolium later aan de teksten is toegevoegd. Cotton Nero A.x. is daarmee geen uniek geval. Ook in het manuscript Corpus Christi B.10.2 zijn, achter de bestaande teksten met miniaturen, afbeeldingen opgenomen. Deze afbeeldingen zijn duidelijk door een andere miniaturist gemaakt dan de miniaturen in de tekst, wat nog meer voor een latere toevoeging spreekt (afb. 28 en 29). In Cotton Nero A.x. kan een vergelijking tussen twee verschillende miniaturisten niet gemaakt worden. Wel kan met behulp van de vergelijking met Corpus Christi B.10.2 worden benadrukt dat de illustraties later aan de teksten van Cotton Nero A.x. zijn toegevoegd.

Dit wordt tot slot nog ondersteund door de reeds lang bestaande opmerking van W.W. Greg dat er zich in de binnenste rand van fol. 82r. twee gaten bevinden.<sup>59</sup> De vervaardiger van de afbeelding

---

<sup>56</sup> Early Manuscripts at Oxford University  
<<http://image.ox.ac.uk/show?collection=bodleian&manuscript=msbodl264>> (09-06-2014).

<sup>57</sup> Reichardt 1994 (zie noot 52), p. 129.

<sup>58</sup> Reichardt 1994 (zie noot 52), p. 130. Het laatste katern bevat, naast drie illustraties, de laatste 150 regels van *SGGK*.

<sup>59</sup> W.W. Greg, recensie over 'I. Gollancz, *Pearl, Cleanness, Patience and Sir Gawain. Reproduced from MS. Cotton Nero A.X.*, Londen 1923', verschenen in *Modern Language Review* 19 (1924) nr. 2, p. 227.



op dit folium heeft deze gaten wellicht over het hoofd gezien, omdat de blauwe verf over de gaten is aangebracht. Op fol. 83r. heeft de verf twee halfronde blauwe cirkels achtergelaten, wat aangeeft dat fol. 82 op fol. 83 lag toen de afbeelding werd geschilderd (afb. 30). Dit betekent dat het katern in ieder geval in elkaar was gevouwen en wellicht zelfs was vastgenaaid op het moment dat de afbeeldingen werden vervaardigd.<sup>60</sup> Het was echter gebruikelijk dat miniaturen voor het vormen van de katernen op losse folia werden aangebracht.<sup>61</sup> Ook de afwijkende werkwijze bij het illustreren van Cotton Nero A.x. duidt daarom op een latere toevoeging van de illustraties.

---

<sup>60</sup> Clemens and Graham 2007 (zie noot 32), p. 15. 'Tacketing': het vastmaken van de losse vellen in een katern ter bevordering van de stabiliteit.

<sup>61</sup> Clemens and Graham 2007 (zie noot 32), p. 49.

## Hoofdstuk 3 – Conclusie

Dit paper onderzocht of en waarom de twaalf illustraties van Cotton Nero A.x. gezien kunnen worden als een 'nagedachte'. Daarbij zijn, naast een contextuele inleiding, de deskundigheid van de miniaturist, de dateringen van tekst en beeld en de opbouw van het manuscript onderzocht en beschreven.

Hoewel in het verleden regelmatig is beweerd dat de illustrator van Cotton Nero A.x. een amateur was, blijkt dat de stijl van de afbeeldingen helemaal niet zo amateuristisch is als auteurs zoals Loomis en Doyle doen overkomen. Daarnaast kan worden gesteld dat de miniaturist bepaalde iconografische conventies, zoals handgebaren en thema's, kende en toepaste. De bewezen deskundigheid van de miniaturist geeft daarom aan dat de vervaardiging van de illustraties een bewuste keuze was van de opdrachtgever. Of deze keuze voor of na het kopiëren van de teksten is gemaakt, wordt duidelijk uit de dateringen van tekst en beeld. De originele teksten zijn aan de hand van architecturale beschrijvingen in de gedichten gedateerd in de periode tussen 1360 en 1400. De kopieën in Cotton Nero A.x. worden om paleografische redenen in het laatste kwart van de veertiende eeuw geplaatst. Uit de datering van de illustraties door middel van een analyse van kostuums en haardracht, blijkt dat deze vanaf 1400 kunnen zijn vervaardigd. Dit kan betekenen dat de illustraties geen onderdeel uitmaakten van het oorspronkelijke ontwerpproces. Deze gedachte wordt versterkt door het onderzoek naar de opbouw van Cotton Nero A.x. Uit de plaatsing van de afbeeldingen op de onbeschreven folia tussen de teksten en op het bifolium voor *Pearl* kan geconcludeerd worden dat er tijdens het kopiëren van de teksten geen rekening is gehouden met de toevoeging van afbeeldingen. Dit geeft aan dat aan de illustraties geen plek binnen het manuscript was toebedeeld toen de kopieerwerkzaamheden begonnen.

Om deze redenen kunnen de illustraties van Cotton Nero A.x. inderdaad een 'nagedachte' worden genoemd. De negatieve lading die dankzij een aantal auteurs aan deze conclusie kleeft is echter onterecht. Het toevoegen van de twaalf illustraties wordt in een aantal gevallen gezien als een onbegrijpelijke beslissing die de gedichten onrecht aandoet. Het besluit om afbeeldingen aan de teksten toe te voegen, is echter zeker niet gemaakt om de gedichten te bespotten of belachelijk te maken. Dit blijkt uit de mogelijkheid dat de rol die het getal twaalf binnen de teksten speelt, wordt benadrukt door de twaalf illustraties. Het thema waarmee met name de tekst van *Pearl* is vormgegeven, is ook bij het toevoegen van de illustraties in acht gehouden. Daarmee is Cotton Nero A.x. als eindproduct een bijzonder manuscript, waarin de illustraties een even grote rol spelen als de teksten. Waarom de afbeeldingen achteraf zijn toegevoegd, blijft door het ontbreken van de kennis over de vroegste geschiedenis van het manuscript giswerk. Mogelijk overleed de oorspronkelijke opdrachtgever en besloot een erfgenaam de teksten alsnog van afbeeldingen te voorzien. Het is door

het ontbreken van bewijsstukken echter niet mogelijk een toetsbare optie aan te dragen. Wellicht dat hier in toekomstig onderzoek verandering in kan worden gebracht.

## Literatuur

- Andrew, M. en R.W. Clifford Peterson (ed.) en C. Finch (vert.), *The Complete Works of the Pearl Poet*, Berkeley/Los Angeles/Oxford 1993.
- Bennett, M.J., 'The Historical Background', in: D. Brewer en J. Gibson (ed.), *A Companion to the Gawain-Poet*, Cambridge 1997, pp. 71-90.
- Blanch, R.J. en J.N. Wasserman, *From Pearl to Gawain. Forme to Fynisment*, Gainesville 1995.
- Brewer, D., 'Introduction', in: D. Brewer en J. Gibson (ed.), *A Companion to the Gawain-Poet*, Cambridge 1997, pp. 1-21.
- Brewer, D., 'The Colour Green', in: D. Brewer en J. Gibson (ed.), *A Companion to the Gawain-Poet*, Cambridge 1997, pp. 181-190.
- Burrow, J.A., *Gestures and Looks in Medieval Narrative*, Cambridge 2004<sup>2</sup> (2002).
- Clemens, R. en T. Graham, *Introduction to Manuscript Studies*, Ithaca/Londen 2007.
- Conrads, M. en G. Klinkhamer, *Elseviers Kostuumgids. Westerse kledingstijlen van de vroege middeleeuwen tot heden*, Amsterdam/Brussel 1985<sup>3</sup> (1981).
- Courtais, G. de, *Woman's Headdress and Hairstyles in England from AD 600 to the present day*, Londen 1973.
- Dembowski, P.F., 'The "French" Tradition of Textual Philology and its Relevance to the Editing of Medieval Texts', *Modern Philology* 90 (1993) nr. 4, pp. 512-532.
- Doyle, A.I., 'The Manuscripts', in: D. Lawton (ed.), *Middle English Alliterative Poetry and Its Literary Background*, Cambridge 1982, pp. 88-100.
- Doyle, A.I., 'English Books In and Out of Court from Edward II to Henry VII', in: V.J. Scattergood en J.W. Sherborne (ed.), *English Court Culture in the Later Middle Ages*, Londen 1983, pp. 163-181.
- Duggan, H.N., 'Meter, Stanza, Vocabulary, Dialect', in: Derek Brewer en Jonathan Gibson (ed.), *A Companion to the Gawain-Poet*, Cambridge 1997, pp. 221-242.
- Edwards, A.S.G., 'The Manuscript: British Library MS Cotton Nero A.x', in: D. Brewer en J. Gibson (ed.), *A Companion to the Gawain-Poet*, Cambridge 1997, pp. 197-220.
- Garnier, F., *Le Langage de L'Image au Moyen Age. I: Signification et Symbolique*, Parijs 1982.
- Greg, W.W., recensie over 'I. Gollancz, *Pearl, Cleanness, Patience and Sir Gawain. Reproduced from MS. Cotton Nero A.X.*, Londen 1923', verschenen in *Modern Language Review* 19 (1924) nr. 2, pp. 223-228.
- Hopper, V.F., *Medieval Number Symbolism. Its Sources, Meaning and Influence on Thought and Expression*, Mineola 2011 (aantal drukken onbekend: eerste druk in 1938).
- Horrall, S.M., 'Notes on British Library, MS Cotton Nero A.x.', *Manuscripta* 30 (1986) nr. 3, pp. 191-198.
- Houston, M.G., *Medieval Costume in England and France. The 13<sup>th</sup>, 14<sup>th</sup> and 15<sup>th</sup> Centuries*, Londen 1965<sup>3</sup> (1939).

- Lacy, M., 'Armour I', in: D. Brewer en J. Gibson (ed.), *A Companion to the Gawain-Poet*, Cambridge 1997, pp. 165-174.
- Lee, J.A., 'The Illuminating Critic: the Illustrator of Cotton Nero A.x.', *Studies in Iconography* 3 (1977), pp. 17-46.
- Loomis, R.S. en L. H. Loomis, *Arthurian Legends in Medieval Art*, New York 1975<sup>2</sup> (1938).
- Martin, P., 'Allegory and Symbolism', in: D. Brewer en J. Gibson (ed.), *A Companion to the Gawain-Poet*, Cambridge 1997, pp. 315-328.
- Reichardt, P.F., "'Counted ... bi a clene noumbre": The Design of the *Pearl* manuscript', *Manuscripta* 38 (1994) nr. 2, pp. 116-137.
- Reichardt, P.F., "'Several Illustrations, Coarsely Executed": The Illustrations of the *Pearl* Manuscript', *Studies in Iconography* 18 (1997), pp. 119-140.
- Scott, K.L., 'Design, Decoration and Illustration', in: J. Griffiths en D. Pearsall (ed.), *Book Production and Publishing in Britain. 1375-1475*, Cambridge 1989, pp. 31-64.
- Scott, K.L. en J.J.G Alexander (ed.), *A Survey of Manuscripts Illuminated in the British Isles. Later Gothic Manuscripts 1390-1490. II: Catalogue and Indexes*, Knightsbridge 1996.
- Scott, M., *Medieval Dress and Fashion*, London 2007.
- Thompson, M., 'Castles', in: D. Brewer en J. Gibson (ed.), *A Companion to the Gawain-Poet*, Cambridge 1997, pp. 119-130.
- Willett, C. en P. Cunnington, *A Picture History of English Costume*, Londen 1960.

## Overig

Cotton Nero A.x. Project

<<http://gawain-ms.ca/>>.

Early Manuscripts at Oxford University

<<http://image.ox.ac.uk/show?collection=bodleian&manuscript=msbodl264>>.

## Illustratieverantwoording

- Afb. 1: De slapende Dromer. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 37r., *Pearl*, North-East Midlands, ca. 1400. ©British Library. Foto: Cotton Nero A.x. Project <<http://gawain-ms.ca/>>.
- Afb. 2: De Dromer. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 37v., *Pearl*, North-East Midlands, ca. 1400. ©British Library. Foto: Cotton Nero A.x. Project <<http://gawain-ms.ca/>>.
- Afb. 3: De Dromer en zijn dochter. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 38r., *Pearl*, North-East Midlands, ca. 1400. ©British Library. Foto: Cotton Nero A.x. Project <<http://gawain-ms.ca/>>.
- Afb 4: De Dromer bij het Hemels Jeruzalem. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 38v., *Pearl*, North-East Midlands, ca. 1400. ©British Library. Foto: Cotton Nero A.x. Project <<http://gawain-ms.ca/>>.

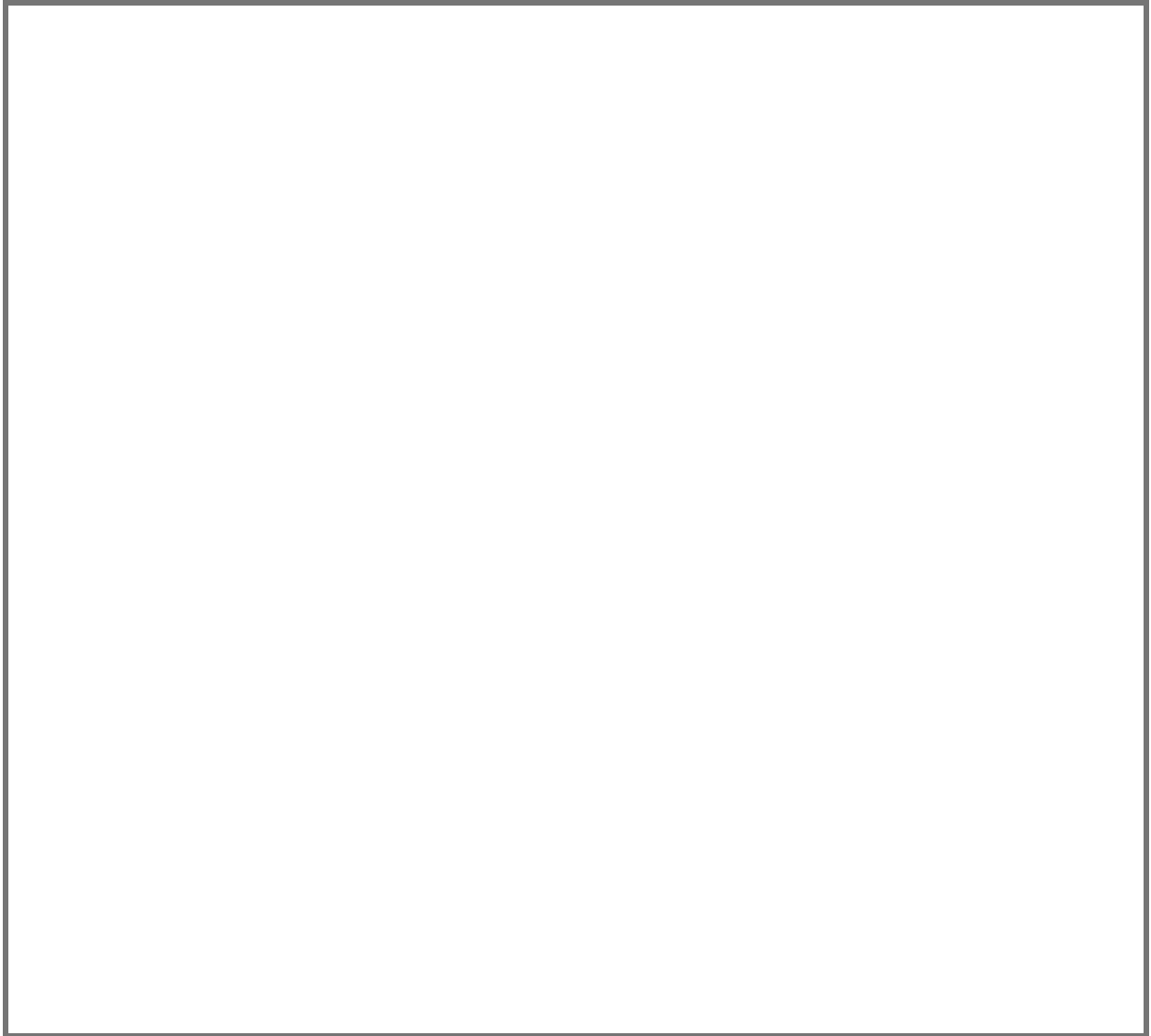
- Afb. 5: Noah en zijn gezin in de ark. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 56r., *Cleanness*, North-East Midlands, ca. 1400. ©British Library. Foto: Cotton Nero A.x. Project <<http://gawain-ms.ca/>>.
- Afb. 6: Daniël bij koning Belsassar. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 56v., *Cleanness*, North-East Midlands, ca. 1400. ©British Library. Foto: Cotton Nero A.x. Project <<http://gawain-ms.ca/>>.
- Afb. 7: Jona wordt overboord gegooid. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 82r., *Patience*, North-East Midlands, ca. 1400. ©British Library. Foto: Cotton Nero A.x. Project <<http://gawain-ms.ca/>>.
- Afb. 8: Jona in Nineve. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 82v., *Patience*, North-East Midlands, ca. 1400. ©British Library. Foto: Cotton Nero A.x. Project <<http://gawain-ms.ca/>>.
- Afb. 9: Gawain en de Green Knight aan het hof van koning Arthur. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 90v., *SGGK*, North-East Midlands, ca. 1400. ©British Library. Foto: Cotton Nero A.x. Project <<http://gawain-ms.ca/>>.
- Afb. 10: Gawain en Bertilaks dame. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 125r., *SGGK*, North-East Midlands, ca. 1400. ©British Library. Foto: Cotton Nero A.x. Project <<http://gawain-ms.ca/>>.
- Afb. 11: Gawain en de Green Knight bij de Green Chapel. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 125v., *SGGK*, North-East Midlands, ca. 1400. ©British Library. Foto: Cotton Nero A.x. Project <<http://gawain-ms.ca/>>.
- Afb. 12: Gawain aan het hof van koning Arthur. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 126r., *SGGK*, North-East Midlands, ca. 1400. ©British Library. Foto: Cotton Nero A.x. Project <<http://gawain-ms.ca/>>.
- Afb. 13: Geneesheer toont de procedure bij 'fistula in ano'. Londen, British Library, Sloane MS 2002, fol. 24v., *Liber intitulatus Practica*, localisering onbekend, veertiende eeuw. ©British Library. Foto: K.L. Scott en J.J.G. Alexander (ed.), *A Survey of Manuscripts Illuminated in the British Isles. Later Gothic Manuscripts 1390-1490. I: Text and Illustrations*, Knightsbridge 1996, niet gepagineerd, fig. 30.
- Afb. 14: Koning zegent de urine van runderen voor gebruik in rites. Londen, British Library, Harley 3954, fol. 35r., Sir John Mandeville en William Langland, *Travels, Piers Plowman en andere teksten*, East Anglia, 1425-1450. ©British Library. Foto: British Library <<http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=14420>>.
- Afb. 15: Gawain en Bertilaks dame. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 125r., *SGGK*, North-East Midlands, ca. 1400. Detail. ©British Library. Foto: Cotton Nero A.x. Project <<http://gawain-ms.ca/>>.

- Afb. 16: De slapende Dromer. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 37r., *Pearl*, North-East Midlands, ca. 1400. Detail. ©British Library. Foto: Cotton Nero A.x. Project <<http://gawain-ms.ca/>>.
- Afb. 17: De dood van de Maagd Maria. Cambridge, St. John's College, K.26, fol. 23v., *Holland Psalter*, Engeland, ca. 1270-1280. Foto: St John's College. University of Cambridge <[http://www.joh.cam.ac.uk/library/special\\_collections/manuscripts/medieval\\_manuscripts/medman/K\\_26.htm](http://www.joh.cam.ac.uk/library/special_collections/manuscripts/medieval_manuscripts/medman/K_26.htm)>.
- Afb. 18: De dood van de Maagd Maria. Cambridge, St. John's College, K.21, fol. 63v., *Hymnen, Passie van Christus e.d.*, Canterbury (?), late 13e eeuw. Foto: St John's College. University of Cambridge <[http://www.joh.cam.ac.uk/library/special\\_collections/manuscripts/medieval\\_manuscripts/medman/K\\_21.htm](http://www.joh.cam.ac.uk/library/special_collections/manuscripts/medieval_manuscripts/medman/K_21.htm)>.
- Afb. 19: Slapende Nebuchadnezzar. Londen, British Library, Harley 3869, fol. 5r., John Gower, *Confessio Amantis*, Londen (?), na 1408. ©British Library. Foto: British Library <<http://prodigi.bl.uk/illcat/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IIID=21890>>.
- Afb. 20: Jona wordt overboord gegooid. Princeton, University Library, Garrett 34, fol. 57r., *Tewkesbury Psalter*, Psalm 069, Oxford (?), ca. 1270. Foto: Index of Christian Art <[http://ica1.princeton.edu.proxy.library.uu.nl/F/RSITXDAPA4V8SKH39VJRQPMKX2VVDARVJED1KD42R1816XEIV5-22575?func=full-set-set&set\\_number=000821&set\\_entry=000069&format=999](http://ica1.princeton.edu.proxy.library.uu.nl/F/RSITXDAPA4V8SKH39VJRQPMKX2VVDARVJED1KD42R1816XEIV5-22575?func=full-set-set&set_number=000821&set_entry=000069&format=999)>.
- Afb. 21: Jona wordt overboord gegooid. New York, Morgan Library, M. 769, fol. 223r., *Christherre-Chronik*, Regensburg, ca. 1360. Foto: Index of Christian Art <[http://ica1.princeton.edu.proxy.library.uu.nl/F/RSITXDAPA4V8SKH39VJRQPMKX2VVDARVJED1KD42R1816XEIV5-23309?func=full-set-set&set\\_number=000821&set\\_entry=000058&format=999](http://ica1.princeton.edu.proxy.library.uu.nl/F/RSITXDAPA4V8SKH39VJRQPMKX2VVDARVJED1KD42R1816XEIV5-23309?func=full-set-set&set_number=000821&set_entry=000058&format=999)>.
- Afb. 22: Koning Alkmund van Northumbrië en koningin Siware. Londen, British Library, Harley 2278, fol. 10r., John Lydgate, *Levens van de heiligen Edmund en Fremund*, Bury St Edmunds (?), 1434-1439. Detail. ©British Library. Foto: British Library <<http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=6643&CollID=8&NStart=2278>>.
- Afb. 23: Jan van Eyck, *Arnolfini portret: detail*, 1434, olieverf op paneel, 82.2 x 60 cm., National Gallery, Londen. Foto: Web Gallery of Art <<http://www.wga.hu/index1.html>>.
- Afb. 24: Chaucer draagt voor. Cambridge, Corpus Christi College, MS 61, fol. 1v., Geoffrey Chaucer, *Troilus en Criseyde*, Engeland, vroege vijftiende eeuw. Foto: Parker Library on the web <[http://parkerweb.stanford.edu/parker/actions/thumbnail\\_view.do?size=basic&ms\\_no=61&page=1V](http://parkerweb.stanford.edu/parker/actions/thumbnail_view.do?size=basic&ms_no=61&page=1V)>.

- Afb. 25: Richard II, Philippe de Mézières en de Hertogen van Lancaster, York en Gloucester (?).  
Londen, British Library, Royal 20 B VI, fol. 2r., Philippe de Mézières, *Epistre au roi Richart*,  
Parijs, 1395. ©British Library. Foto: British Library  
<<http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=8535&CollID=16&NStart=200206>>.
- Afb. 26: Anoniem, *koperen grafplaat van een burger en zijn vrouw*, ca. 1400, Dartmouth Church,  
Devon. Foto: C. Willett en P. Cunnington, *A Picture History of English Costume*, Londen  
1960, p. 15.
- Afb. 27: Iconografie niet teruggevonden. Oxford, Bodleian Library, Bodl. 264, fol. 211r., *Alexander  
en Dindimus (Alexander Fragment B)*, Engeland, ca. 1400. Foto: Early Manuscripts at Oxford  
University <<http://image.ox.ac.uk/show?collection=bodleian&manuscript=msbodl264>>.
- Afb. 28: Johannes wordt verboden de Engel te aanbidden. Cambridge, Trinity College, B.10.2, fol.  
38r., *Apocalypsis*, Westminster (?), vroege veertiende eeuw. Foto: Trinity College Cambridge  
<[http://sites.trin.cam.ac.uk/manuscripts/b\\_10\\_2/manuscript.php?fullpage=1&startingpage=47](http://sites.trin.cam.ac.uk/manuscripts/b_10_2/manuscript.php?fullpage=1&startingpage=47)>.
- Afb. 29: Scène uit het leven van Eduard de Belijder. Cambridge, Trinity College, B.10.2, fol. 41r.,  
*Apocalypsis*, Westminster (?), ca. 1400. Foto: Trinity College Cambridge  
<[http://sites.trin.cam.ac.uk/manuscripts/b\\_10\\_2/manuscript.php?fullpage=1&startingpage=45](http://sites.trin.cam.ac.uk/manuscripts/b_10_2/manuscript.php?fullpage=1&startingpage=45)>.
- Afb. 30: Halfronde cirkels blauwe verf door de gaten in folium 082. Londen, British Library, Cotton  
Nero A.x., fol. 83r., *Patience*, North-East Midlands, ca. 1400. Detail. ©British Library. Foto:  
Cotton Nero A.x. Project <<http://gawain-ms.ca/>>.



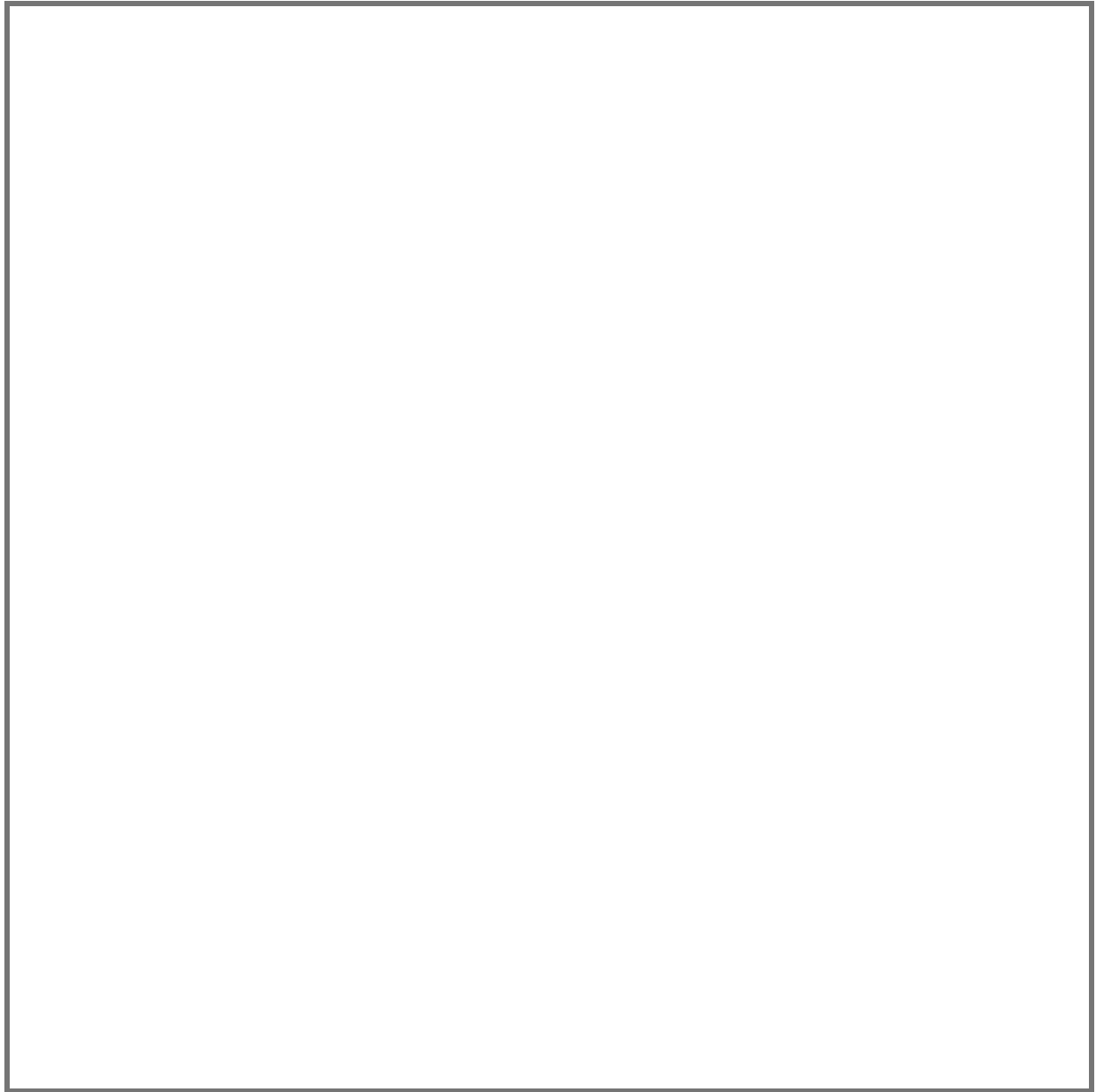
## Bijlage 1: Afbeeldingen



Afb. 1: De slapende Dromer. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 037r., *Pearl*, North-East Midlands, ca. 1400.

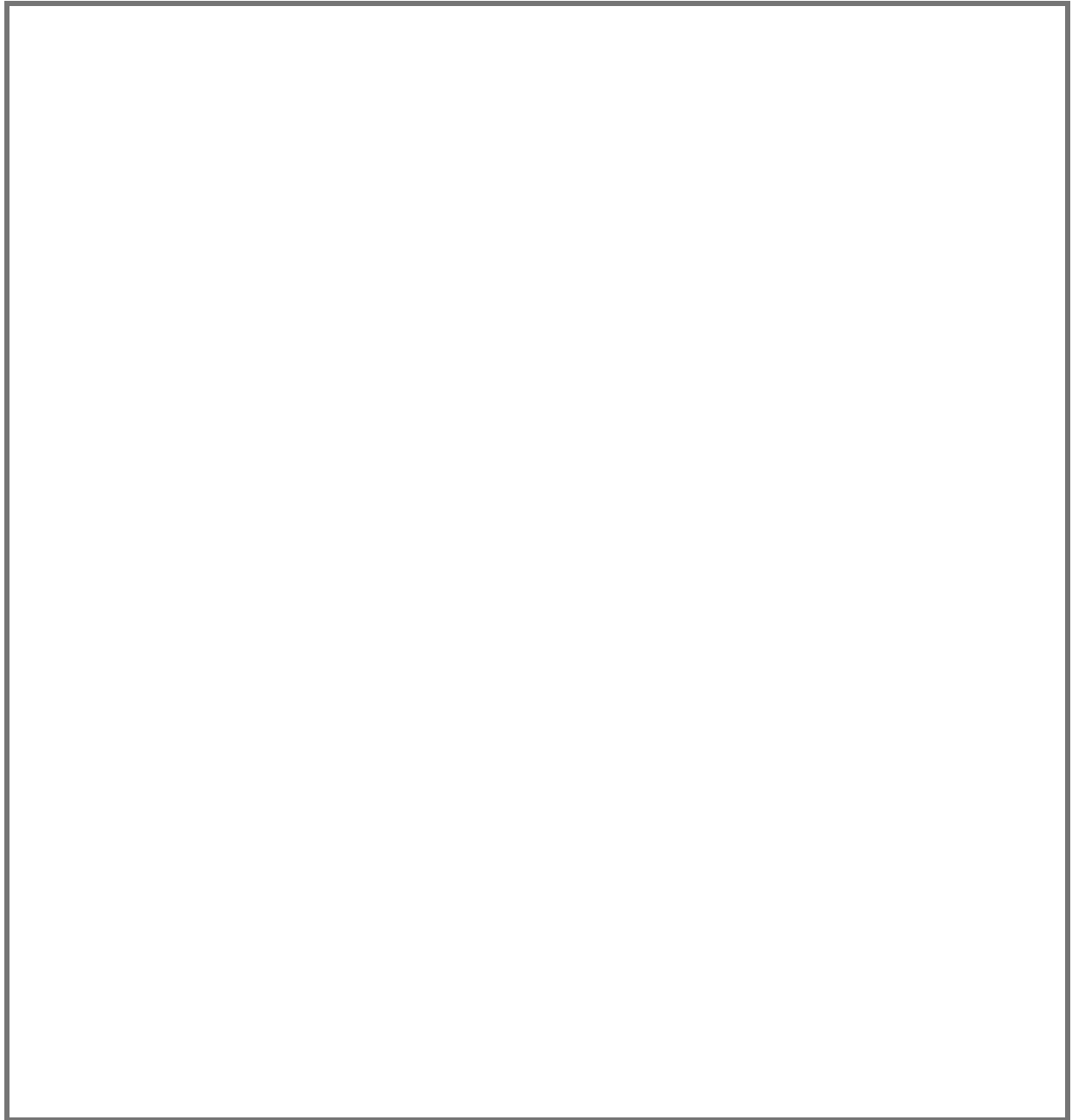


Afb. 2: De Dromer. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 037v., *Pearl*, North-East Midlands, ca. 1400.

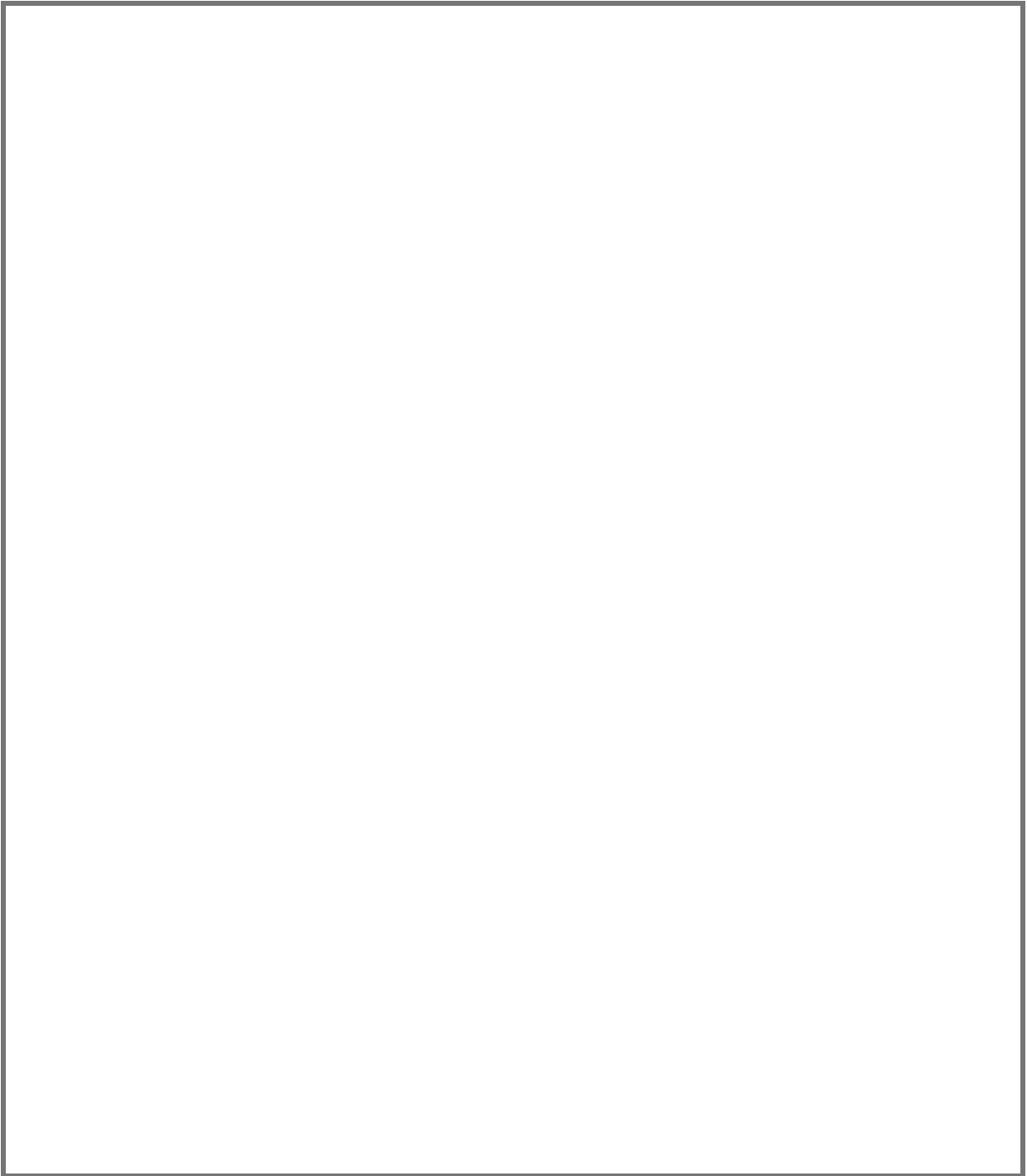


Afb. 3: De Dromer en zijn dochter. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 038r., *Pearl*, North-East Midlands, ca. 1400.





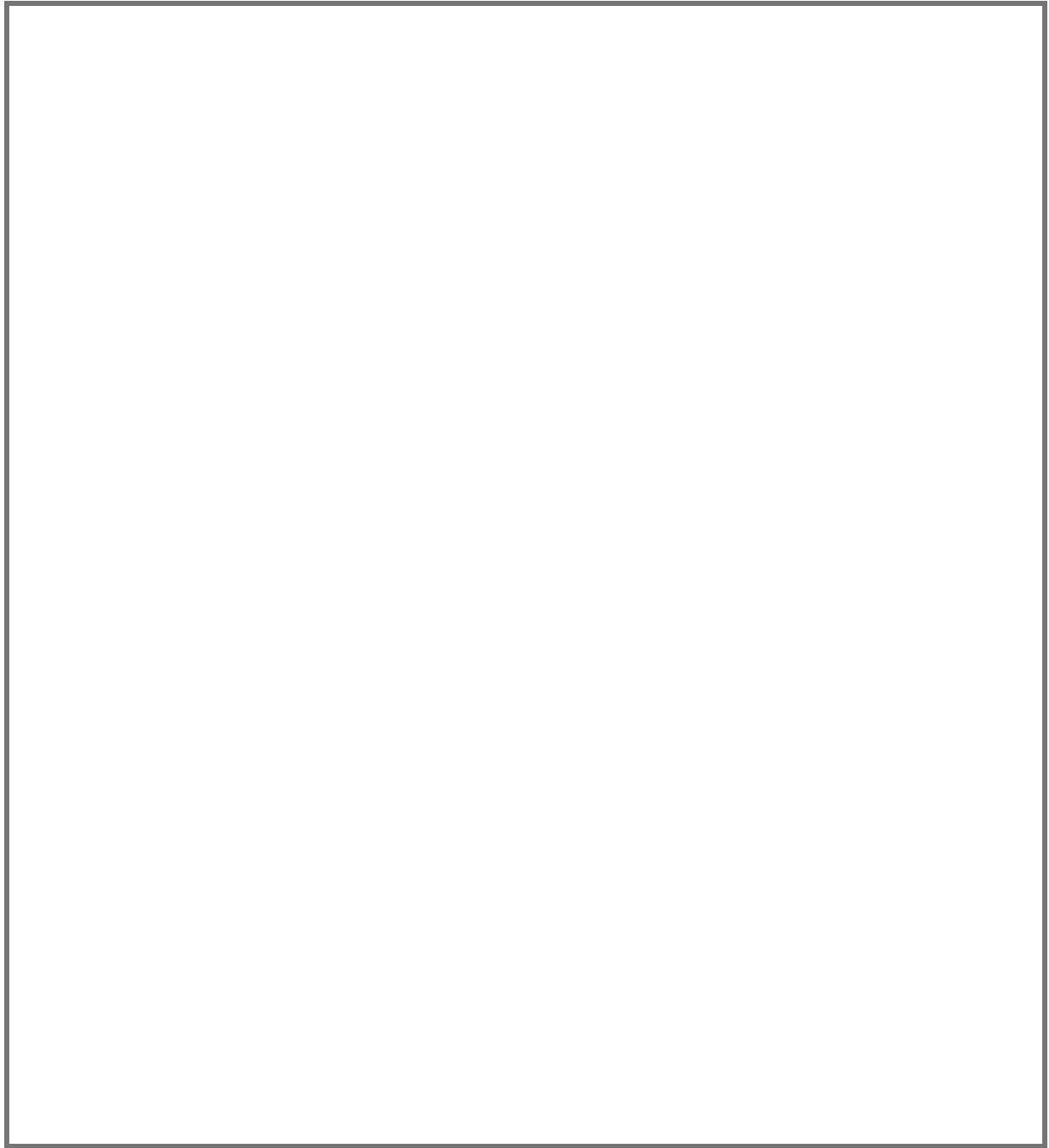
Afb 4: De Dromer bij het Hemels Jeruzalem. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 038v.,  
*Pearl*, North-East Midlands, ca. 1400.



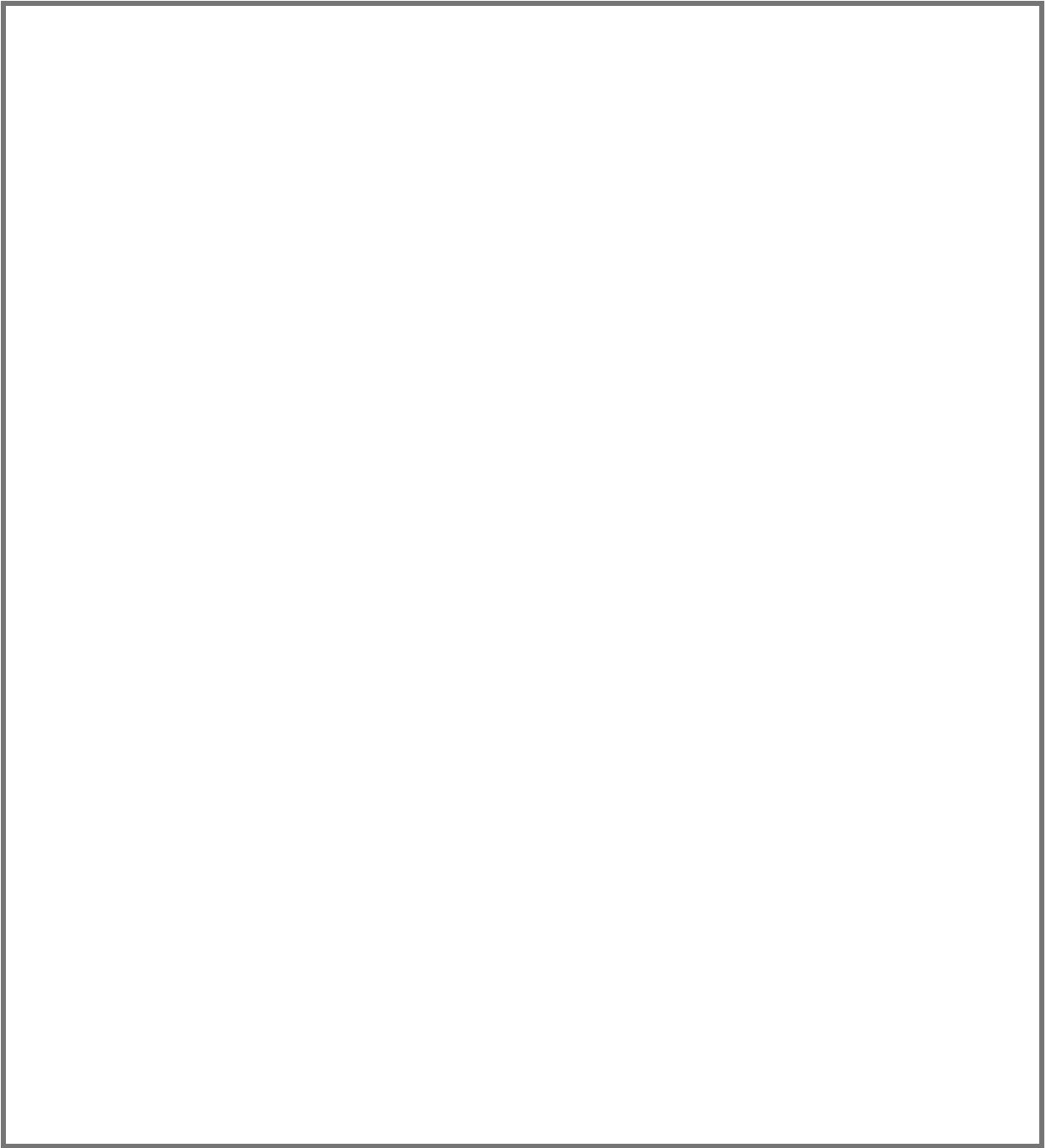
Afb. 5: Noah en zijn gezin in de ark. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 056r., *Cleanness*, North-East Midlands, ca. 1400.



Afb. 6: Daniël bij koning Belsassar. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 056v.,  
*Cleanness*, North-East Midlands, ca. 1400.

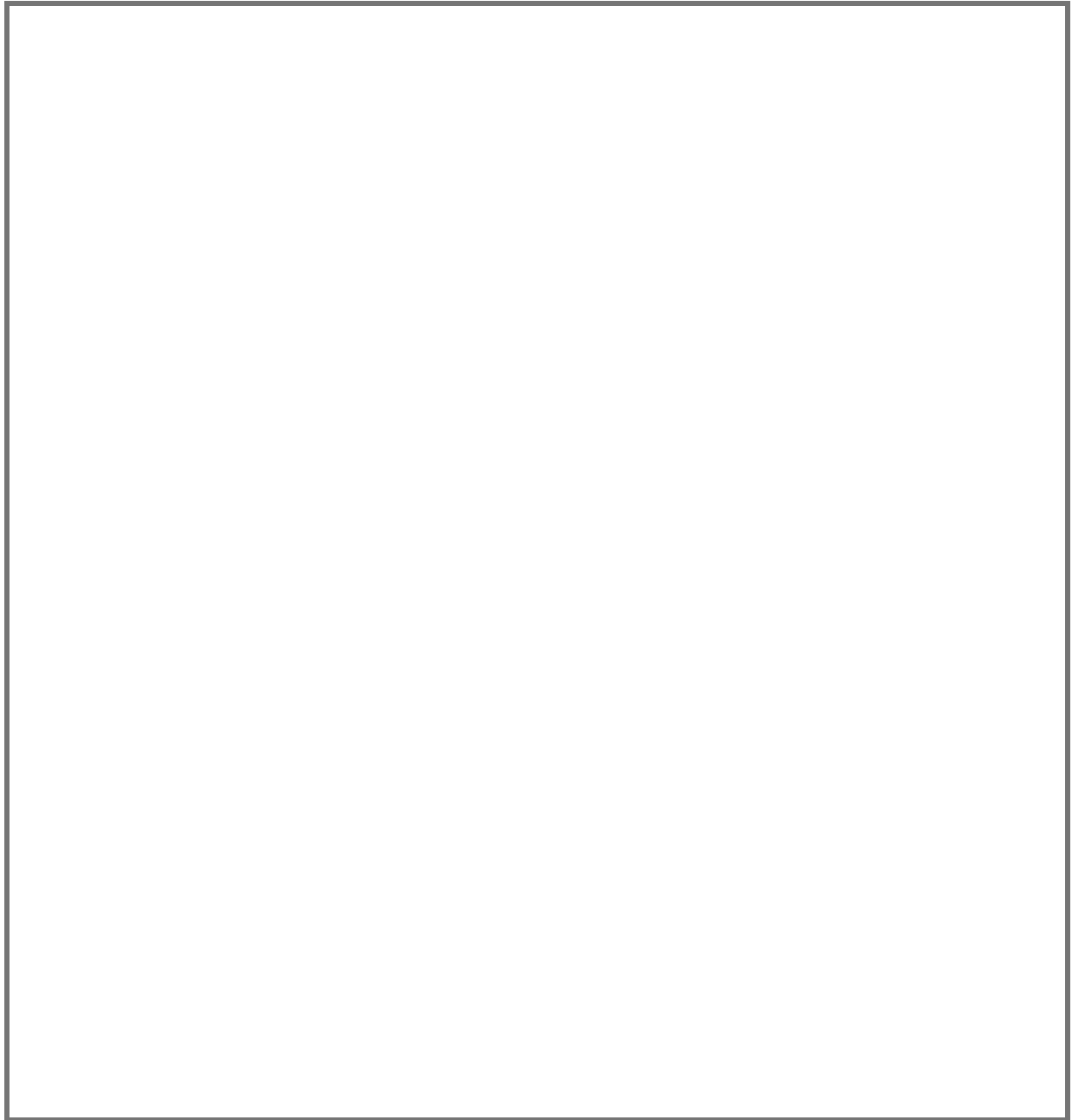


Afb. 7: Jona wordt overboord gegooid. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 082r.,  
*Patience*, North-East Midlands, ca. 1400.

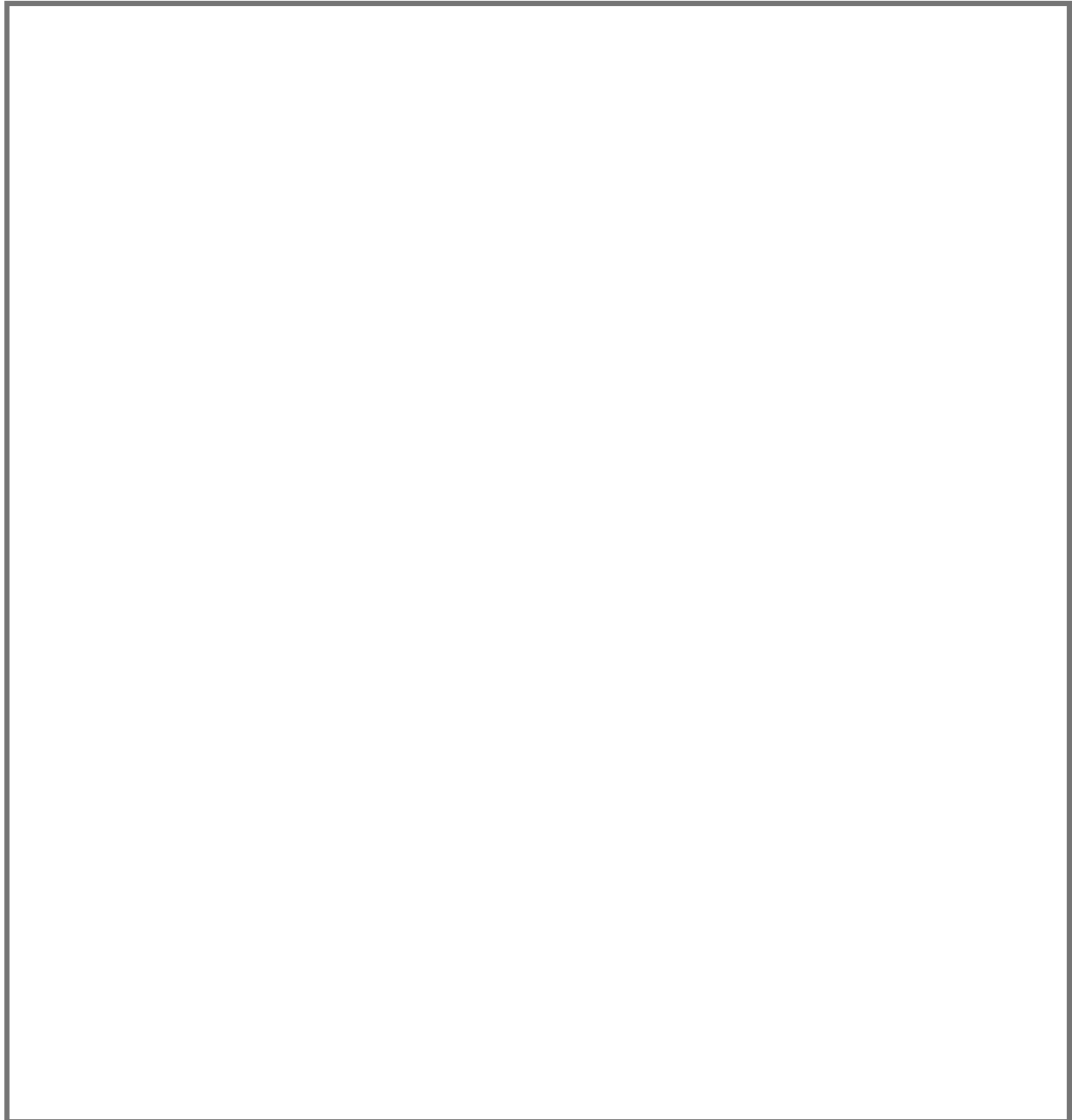


Afb. 8: Jona in Nineve. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 082v., *Patience*, North-East Midlands, ca. 1400.

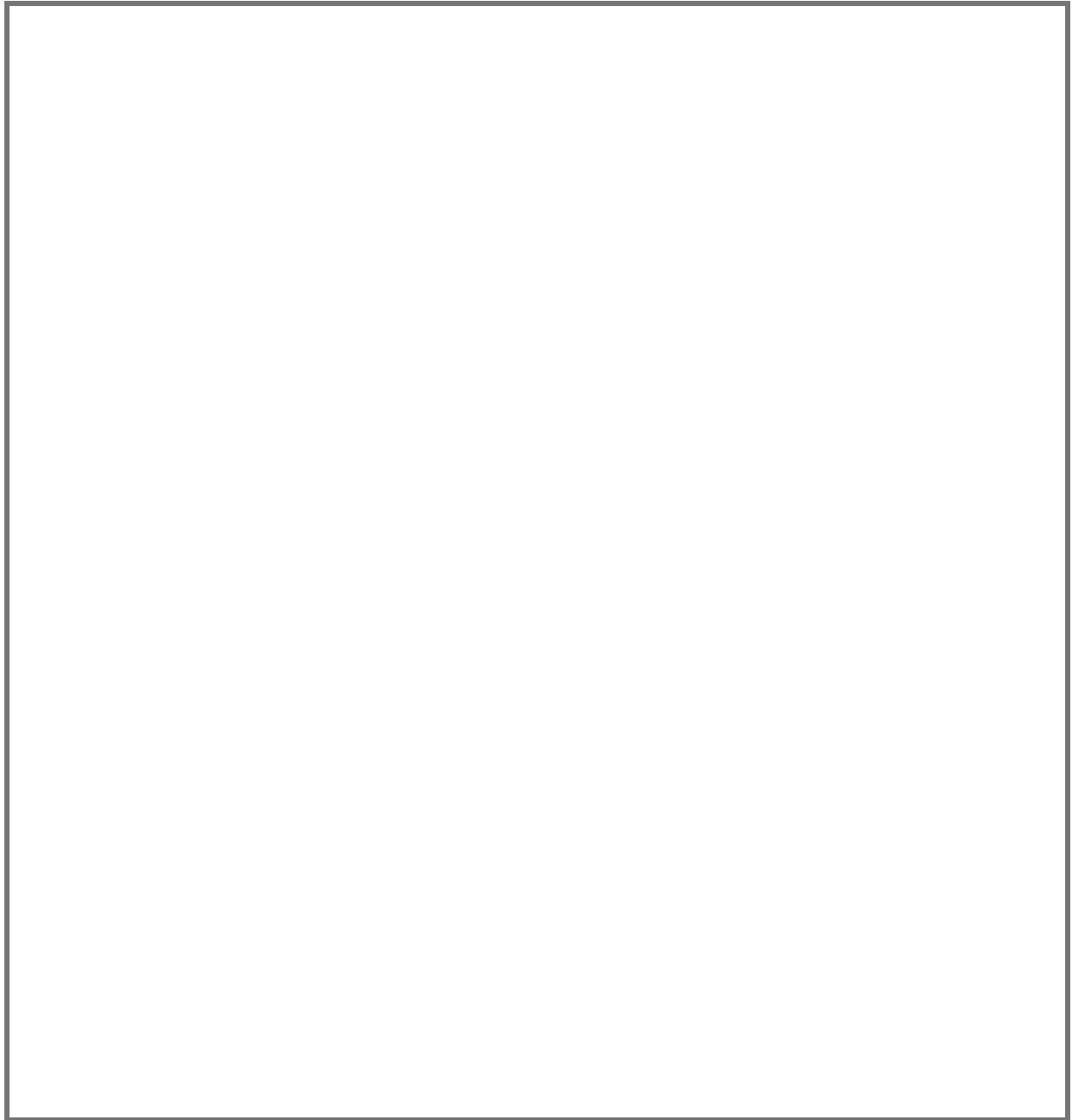




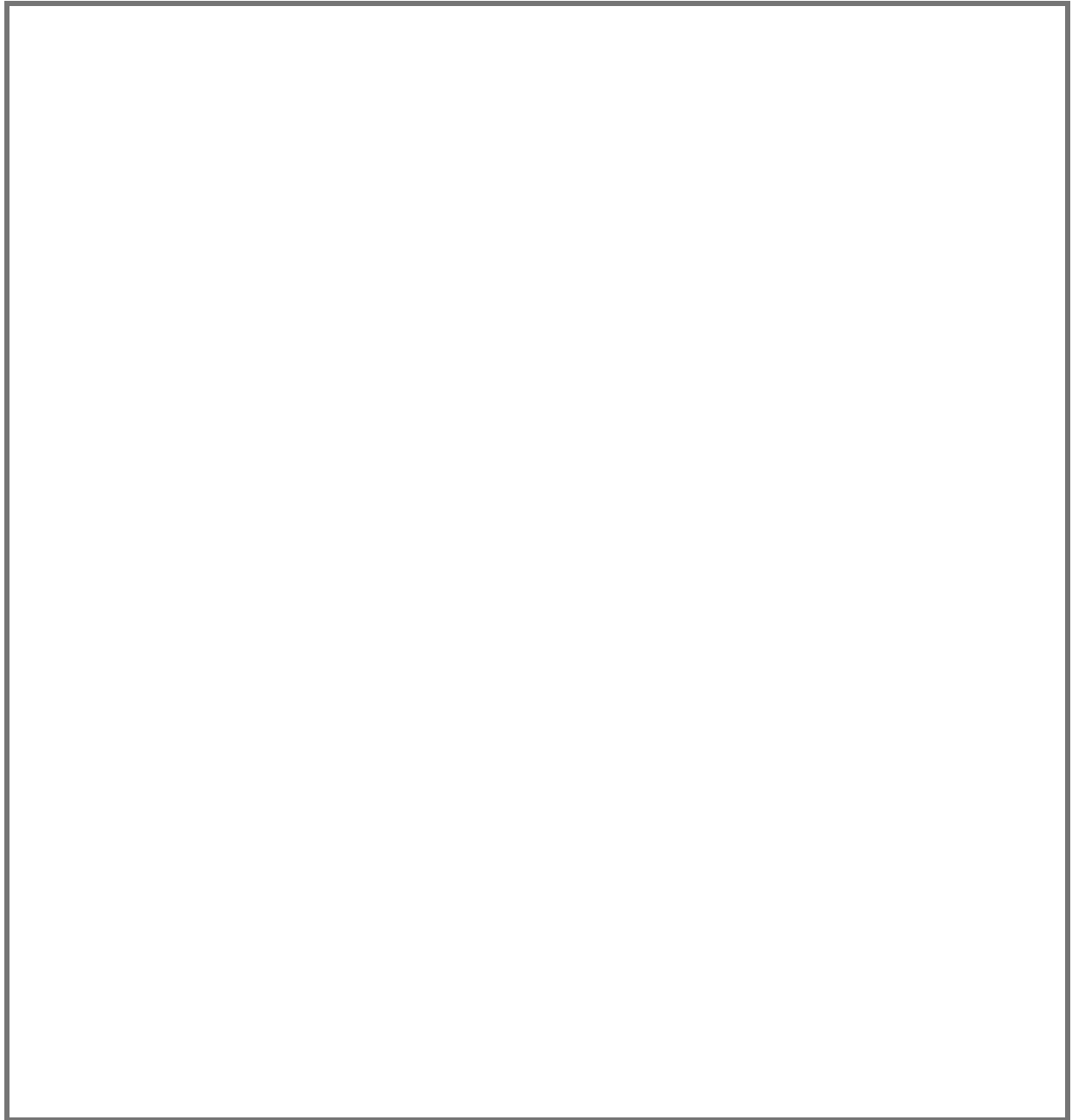
Afb. 9: Gawain en de Green Knight aan het hof van koning Arthur. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 090v., *SGGK*, North-East Midlands, ca. 1400.



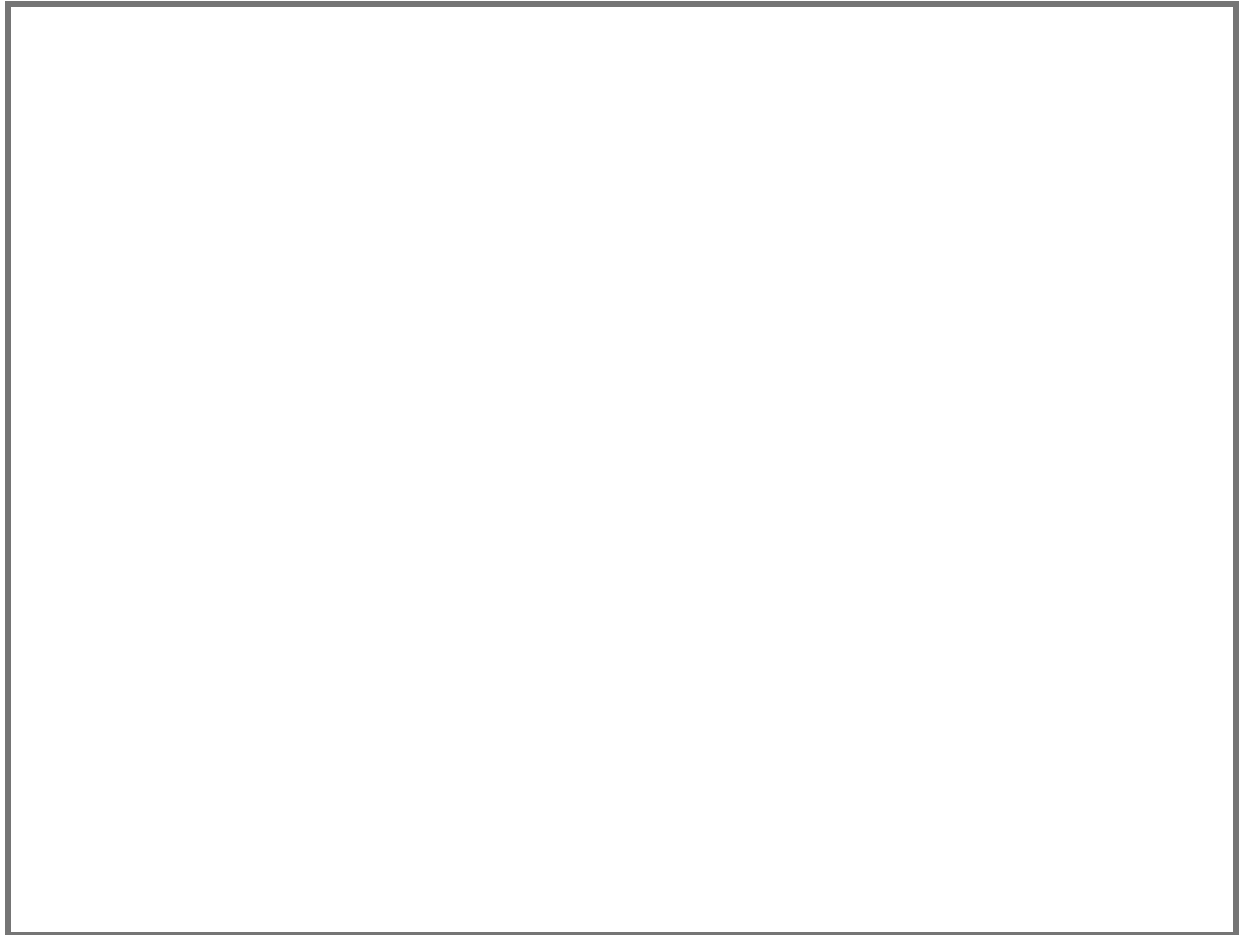
Afb. 10: Gawain en Bertilaks dame. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 125r., *SGGK*, North-East Midlands, ca. 1400. De tekst boven de afbeelding is in een ander (later?) schrifttype geschreven dan de hoofdtteksten. Betekenis: niet letterlijk teruggevonden.



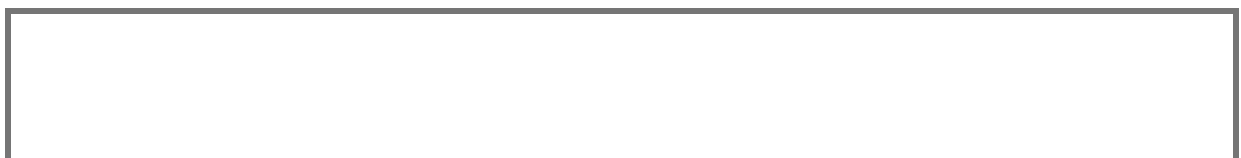
Afb. 11: Gawain en de Green Knight bij de Green Chapel. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 125v., *SGGK*, North-East Midlands, ca. 1400.

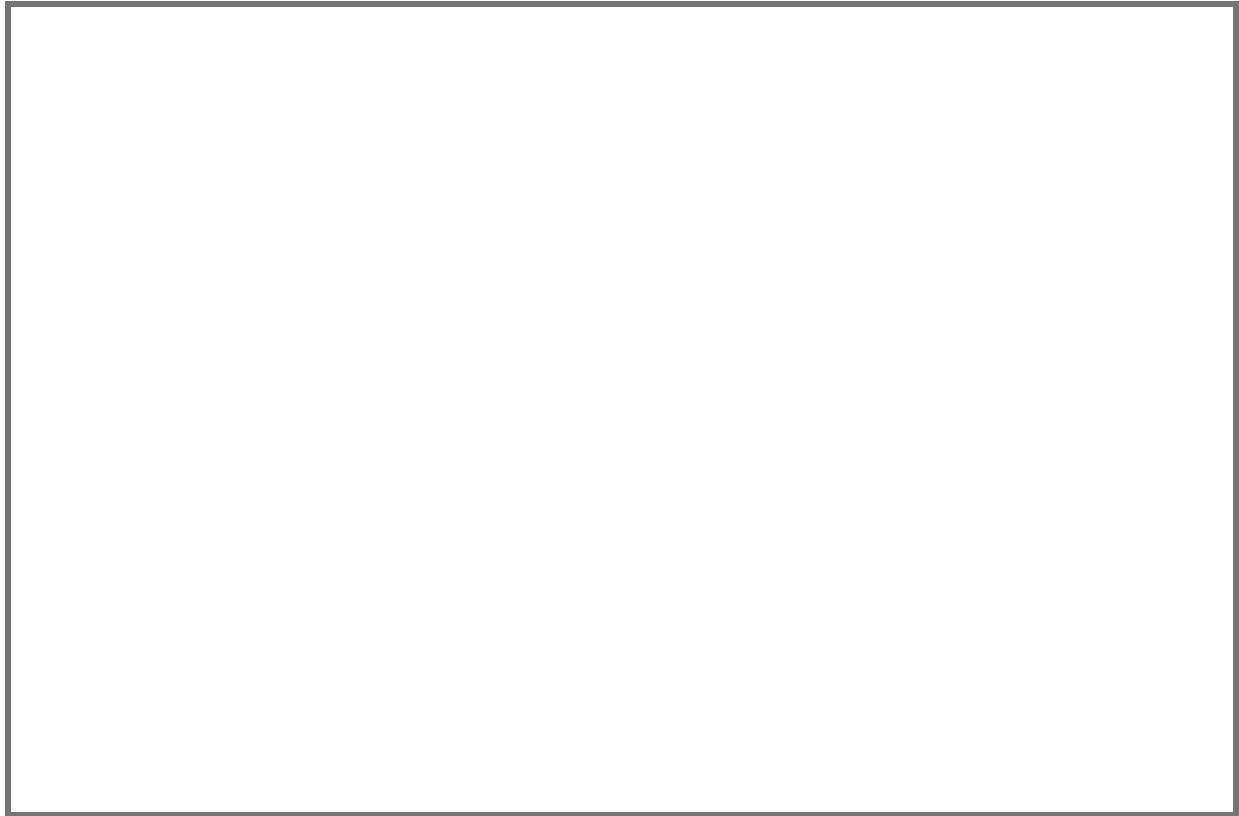


Afb. 12: Gawain aan het hof van koning Arthur. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 126r., *SGGK*, North-East Midlands, ca. 1400.



Afb. 13: Geneesheer toont de procedure bij 'fistula in ano'. Londen, British Library, Sloane MS 2002, fol. 24v., *Liber intitulus Practica*, localisering onbekend, veertiende eeuw.





Afb. 14: Koning zegent de urine van runderen voor gebruik in rites. Londen, British Library, Harley 3954, fol. 35r., Sir John Mandeville en William Langland, *Travels, Piers Plowman en andere teksten*, East Anglia, 1425-1450.



Afb. 15: Gawain en Bertilaks dame.  
Londen, British Library, Cotton Nero  
A.x., fol. 125r., *SGGK*, North-East  
Midlands, ca. 1400. Detail.

Afb. 16: De slapende Dromer. Londen, British  
Library, Cotton Nero A.x., fol. 037r., *Pearl*, North-  
East Midlands, ca. 1400. Detail



Afb. 17: De dood van de Maagd Maria.  
Cambridge, St. John's College, K.26, fol.  
23v., *Holland Psalter*, Engeland, ca. 1270-  
1280.

Afb. 18: De dood van de Maagd Maria.  
Cambridge, St. John's College, K.21, fol. 63v.,  
*Hymnen, Passie van Christus e.d.*, Canterbury (?),  
late 13e eeuw.





Afb. 19: Slapende Nebuchadnezzar. Londen, British Library, Harley 3869, fol. 5r., John Gower, *Confessio Amantis*, Londen (?), na 1408.



Afb. 20: Jona wordt overboord gegooid. Princeton, University Library, Garrett 34, fol. 57r., *Tewkesbury Psalter*, Psalm 069, Oxford (?), ca. 1270.

Afb. 21: Jona wordt overboord gegooid. New York, Morgan Library, M. 769, fol. 223r., *Christherre-Chronik*, Regensburg, ca. 1360.



Afb. 22: Koning Alkmund van Northumbrië en koningin Siware. Londen, British Library, Harley 2278, fol. 10r., John Lydgate, *Levens van de heiligen Edmund en Fremund*, Bury St Edmunds (?), 1434-1439. Detail. De vrouwen links dragen houppelandes met een hoge gordel.

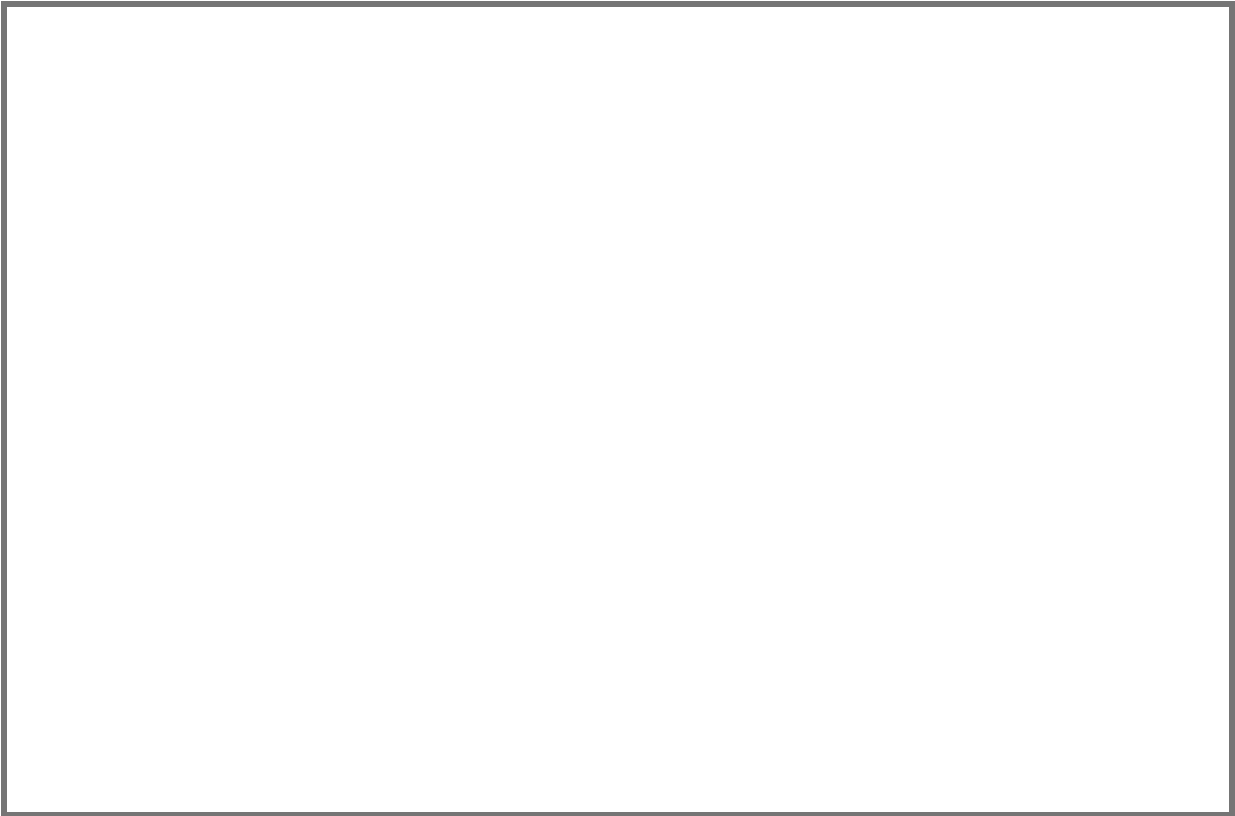


Afb. 23: Jan van Eyck, *Arnolfini portret: detail*, 1434, olieverf op paneel, 82.2 x 60 cm., National Gallery, Londen. Voorbeeld van een houppelände met hoge gordel uit de Zuidelijke Nederlanden.



Afb. 24: Chaucer draagt voor. Cambridge, Corpus Christi College, MS 61, fol. 1v., Geoffrey Chaucer, *Troilus en Criseyde*, Engeland, vroege vijftiende eeuw. De mouwen van de houppelandes hangen tot op de grond (zie vooral de linker dame in blauw).





Afb. 25: Richard II, Philippe de Mézières en de Hertogen van Lancaster, York en Gloucester (?). Londen, British Library, Royal 20 B VI, fol. 2r., Philippe de Mézières, *Epistre au roi Richart*, Parijs, 1395. Hoewel het manuscript in Frankrijk is vervaardigd, zijn de afgebeelde personen Engels (mode aan het Engelse hof).



Afb. 26: Anoniem, *koperen grafplaat van een burger en zijn vrouw*, ca. 1400, Dartmouth Church, Devon.



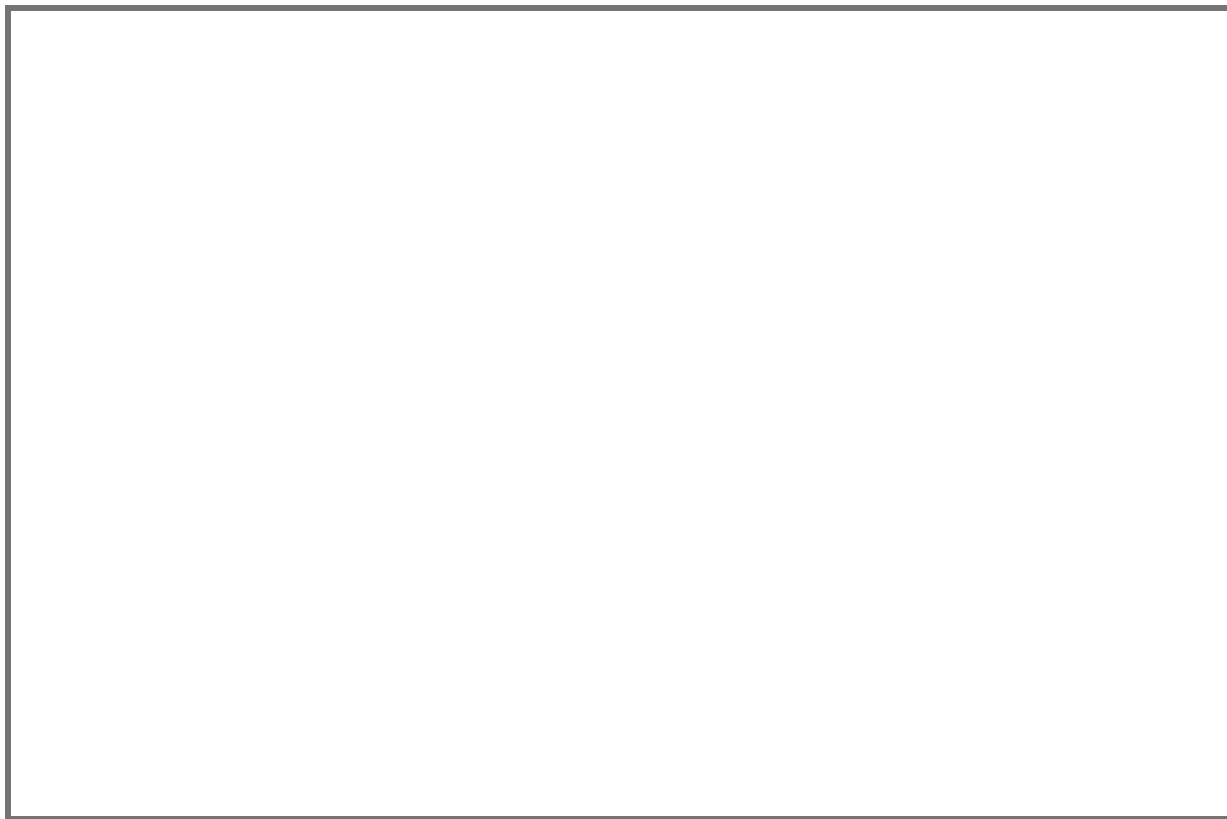
Afb. 27: Iconografie niet teruggevonden. Oxford, Bodleian Library, Bodl. 264, fol. 211r., *Alexander en Dindimus (Alexander Fragment B)*, Engeland, ca. 1400. Het *Alexander Fragment B* is toegevoegd aan de Franse Alexanderroman die zich in hetzelfde manuscript bevindt (fols. 3r.-208r.).





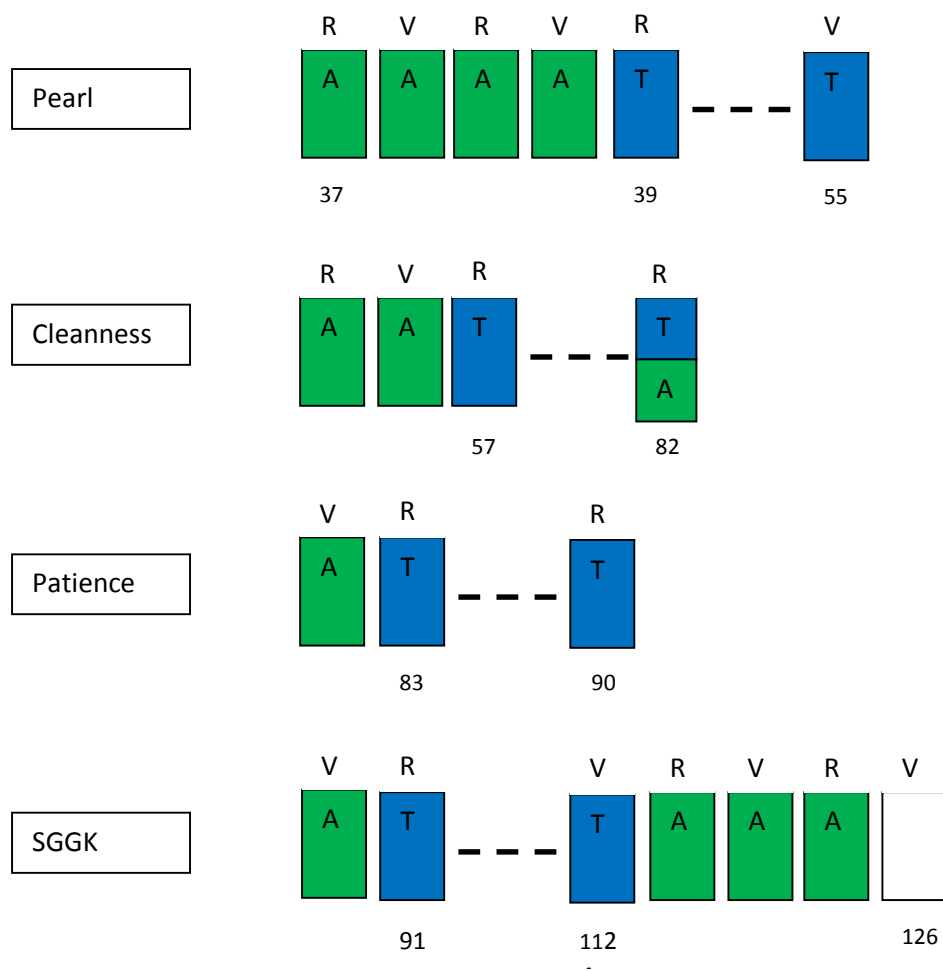
Afb. 28: Johannes wordt verboden de Engel te aanbidden. Cambridge, Trinity College, B.10.2, fol. 038r., *Apocalypsis*, Westminster (?), vroege veertiende eeuw.

Afb. 29: Scène uit het leven van Eduard de Belijder. Cambridge, Trinity College, B.10.2, fol. 041r., *Apocalypsis*, Westminster (?), ca. 1400.



Afb. 30: Halfronde cirkels blauwe verf door de gaten in folium 082. Londen, British Library, Cotton Nero A.x., fol. 083r., *Patience*, North-East Midlands, ca. 1400. Detail.

## Bijlage 2: Schematisch overzicht opbouw Cotton Nero A.x.



### Legenda:

V = Verso

R = Recto

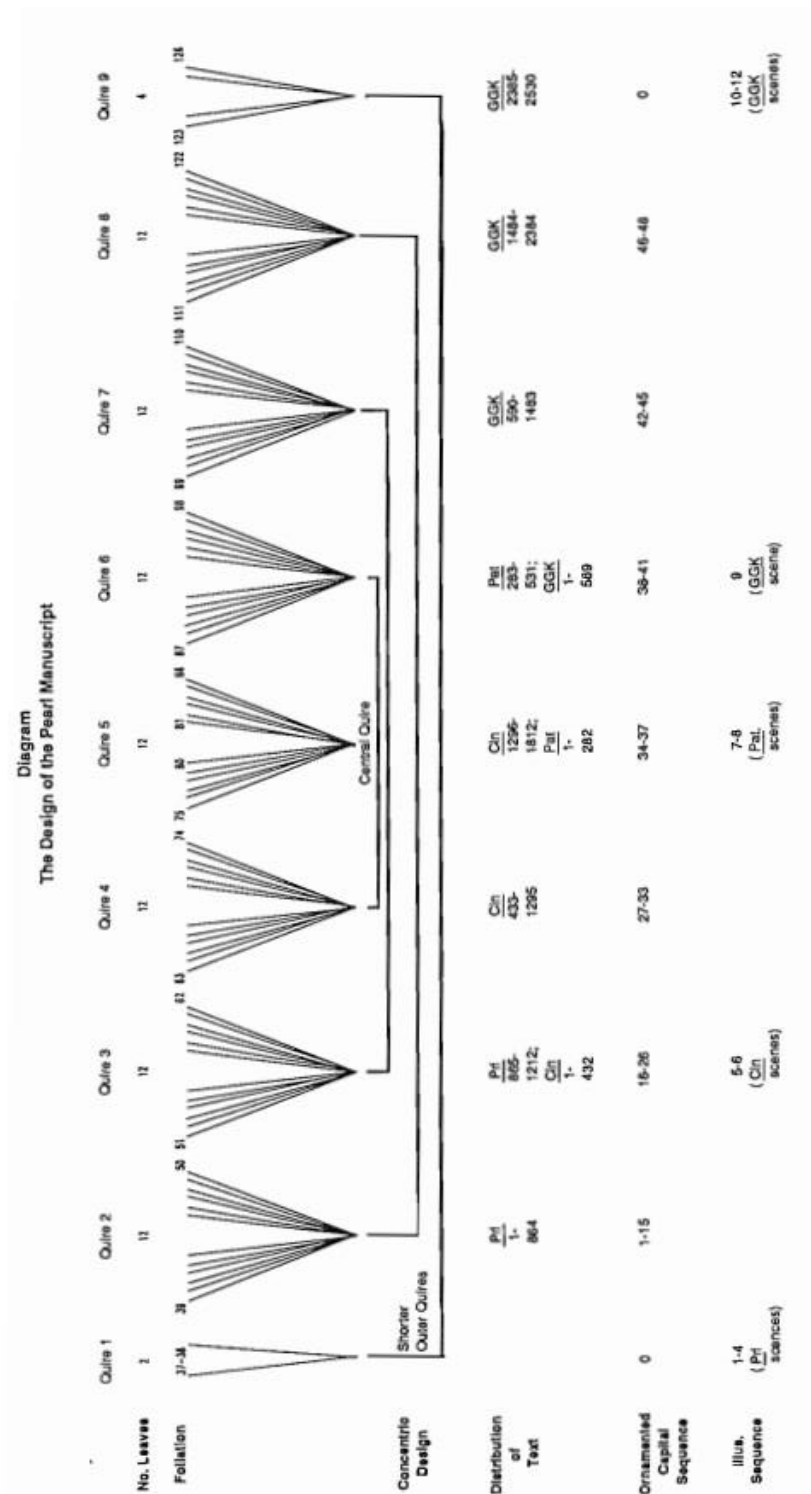
A = Afbeelding

T = Tekst

Het cijfer onder de diverse rechthoeken betreft het foliumnummer in het manuscript

Bron: auteur (op basis van het digitale manuscript op The Cotton Nero A.x. Project <<http://gawain-ms.ca/>>).

### Bijlage 3: Opbouw van de katernen in Cotton Nero A.x.



Bron: Paul F. Reichardt, “‘Counted ... bi a clene noubre’”: The Design of the *Pearl* manuscript’, *Manuscripta* 38 (1994) nr. 2, p. 119.